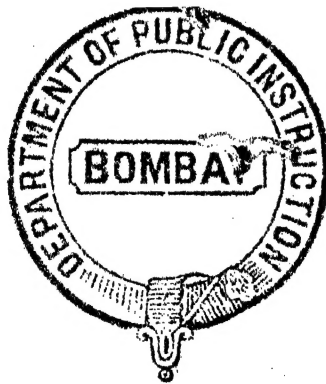

૪૬૨૩

ભૂગોળવિદ્યાના મૂલતરવો.

ભાગ ૧

કીમત પોજા બે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I,

BY

SIR T. C. HOPE, K. C. S. I., C. I. E.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED,

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH, C.I.E.,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

EIGHTH EDITION, 7,000 COPIES.

*Registered for copy-right under the Government of
India's Act XXV. of 1867.*

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1890.

(All rights reserved.)

Price One Anna and Nine Pies.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

૪૬૧૩

મુંબઈ ઇન્ડિયાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

સર ટી. સી. હોપ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવસાહેબ નહીપતરાંન રૂપરામ નીલકંઠ,

સી. આર્થ. ઈ.,

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એન્જીનેયરિંગ કોલેજ મંટ.

આવૃત્તિ આઠમી—૭૫,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૯૭ ના રૂપ મા આડે મુગ્ધા નોંધાયેલ છે.

મુંબઈ:

ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ બુક ડિપો.

ઈ. સન ૧૮૯૦.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

કીમત પાંચા બે આના.

મુંબઈ:

એન્ડ્રુકેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપ્યું છે.

ભૂગોળવિદ્યા ભગવદ્ગીતાવિષે

મહેતાજીને મૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિરાળમાં જે ઢેકાણું છોડરા બેસતા હોય, તે જગ્યાના બોય તળીઆનો નકશો છોડરાને પૂછી પૂછીને પાંદીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા માટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિરાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆ ઉપર તેનો નકશો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોડરાને પૂછવું કે આ બરાબર છે કે? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો. એટલે જગ્યાનાં મનમાં બધી વાત બરાબર ઠસશે એમ જ રીતે નિરાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પછુ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોડરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોટે. ત્યારપછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિરાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય તેને બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક જગ્યાના નકશો પૂરે કરવો. છોડરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે બૂચી નાંખીને તેણે પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી માટી માટી થોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને

કોટ હોય તો તે પણ લીટીએ દોરીને કહાડી બતાવે. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર ને છોકરાંનાં મનમાં ઠસે એટલે તે બૂચી નાખીને ખીજને નાનો કહાડવો ; તેની વચ્ચેમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા ખીજ કરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેડે હોય, તેના માપ પ્રમાણ છેડે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોય છે તે ગાઉના માપ પ્રમાણ છે, આશરે કે આમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે ખીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિરાળ હોય, તેના નકશો પાટીઆ ઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવે, ને એવી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક ખીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવેલું ; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્ડિસનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિરાળ હોય તેની જેટલી જીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી ખીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ જીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. ખીજા જિલ્લા તથા એજન્ડિસનાં નામ, સીમા, નીચજ, હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત લાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કરઆ કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની જીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને મોટે વાંકીચૂંકી

લીટીઆ દોરેછે, સરૌવરને ડેકાણે કુંડાણું કહોડેછે, ને ગા-
મને મોટું પકું કહોડેછે. નદીના વહેવા પૂરથી દેશનો ઊં-
ચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવેવો. એ રીતે ખીજી
બાબતે પણ કહી સમજાવવી. હાલ કાળા પાટીઆ ઉપર
ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છા-
યેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને હલાકા-
નો એકેક નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી
આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને
અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરૌવર, સમુદ્ર, અખાત,
નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો,
નીપજ, રાજ્યરીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત
વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ બાબતે મુંબઈ હલાકાનો
નકશો વાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ હ-
લાકાના ખીજી પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, હલાકો,
કે અંડનો નકશો શીખવીને ખીજીનો આરંભ કરતી વેળા હ-
મેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો
નકશો શીખવ્યા પછી મુંબઈ હલાકાનો શીખવતી વખતે
ગૂજરાતથી રાજ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વ
આયેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યાર-
પછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ હલાકો નકશા-
વડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જોટલી વિગત બતાવવી
નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ,
ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ હલાકો થઈરહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો
નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શી-
ખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા કુંગર, નદી-

આમાં ને રાહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષિપ્તમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, બેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ માટે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશાં જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કચ્છ અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર, ધત્યાદિ. તેમજ પહોડામાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ધાટ, પછી પૂર્વ ધાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડસૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધોરોજગાર સંબંધીની હકીકતથી જુગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો જોખો થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આ-વૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતા પ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠની મારફતે એ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ જુગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને માટે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ.

અમાનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષ કરીને નીચલાં ધોરણમાં અમાને મોટા ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રકળની, ગામતી, વસ્તીની વગેરે સંખ્યા આપી છે તે અને ખીજી ઝોણી બાબતો પલાં ધોરણને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઈએ તેમ ઓછી બિના કહેવી, પાસે હોય તેવિષે પૂરું અને આધે જઈએ તેમ ઓછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારની અક્ષર રાખ્યા છે—ખાળખોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. ખાળખોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલાં ધોરણવાળા નિશાળીઆને મોટે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ઝીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તે લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. અમથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને બુલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો અને આગળ જતાં અમાં વધારો કરાવવો.

પ્રસ્તાવના:

આજપર્યંત સરકારી ગુજરાતી નિરાગોમાં હોપટ્રત ભૂગો-
ળવિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યૂ-
વસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી,
નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો હરવાથી, તથા ખી-
ન્ને કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જ-
ણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા
ઉપરોક્ત ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કેળવણી આપના
ઉપરી મહેરબાન આચારીસ સાહેબે કર્યોછે. ભૂગોળવિદ્યા
શીખવવામાં રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી
તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને
વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર દાક્ટર
બુલર સાહેબના હુકમ મુજબ કરવામાં આવ્યોછે. ભાષાને
માટે અને રાજદામાં સહજ ફેરફાર કર્યોછે તેની જવાબદારી
મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર,

એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

સંન ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી તે પ્રમાણે વસ્તીપત્રકના સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા અને જિલ્લા વર્ગરેનાં ક્ષેત્રફળમાં સુધારો કર્યોછે. નિરાળો અને તેઓમાં બાળનારા નિરાળિયાની સંખ્યાના આંકડા પણ ઉત્તર વિભાગના એન્થ્રોપોલોજીકલ ઇન્સપેક્ટરે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૩ સુધીના આંકડા મોકલેલા તે ઉપરથી સુધાર્યાંછે.

• જુલાઈ સને ૧૮૮૩.

મ. રૂ. ની.,

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર,

એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
મહેતાજીને સૂચના	૧
૧. હું. પ્રસ્તાવિક પ્રકરણ	૧
• (૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે	૧
(૨) દિશાઓ	૨
(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા	૨
(૪) જમીન અને પાણીનાં મોટા ભાગ	૪
૨ જી. એશિઆખંડ	૫
૩ જી. મુંબઈ ઈલાકો	૬
(૧) સામાન્ય વર્ણન	૬
(૨) રાજ્યરીતિ	૭
(૩) એના ભાગ	૯
(૪) મુંબઈ શહેર અને બેટ	૧૩
(૫) અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન	૧૫
૪ થી. સિંધ	૧૫
૫ મું. કચ્છ	૧૮
૬ ડું. ગુજરાત, ભાગ ૧ ભો	૨૨
૭ મું. ગુજરાત, ભાગ ૨ ભો	૪૭
૮ મું. મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ કે દખલ)	૭૦
૯ મું. મહારાષ્ટ્ર (કોંકણ)	૭૫
૧૦ મું. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા	૭૭

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

(૧.) પૃથ્વીનો આકાર, વર્ગે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણે :—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે તેઓ જો જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે જોવા દેખાઈછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીનાં દેશોમાં સૂરજ મોડો* જોયેછે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહોલાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચ્ચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેનાં સડા, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જે પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના

મદામમાં સૂરજ જોયે તેના કરતાં મુજબમાં અડધો કલાક મોડો જોયે.

લગભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ*.

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા બણી મેઠા કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અંશિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈઋત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ધ્રુવાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના જે મર્યાદા ભાગ ક્યાંછે એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીંટલાયેલી ધણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટા દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્ધ માટેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ માટેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરી જમીન—જમીનના જે મોટા ભાગમાં ધણાં દેશો આવેલા હોય તે એવાને જ કહેછે.

ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયેલા જમીનના ભાગને બેટ કે દ્વીપ કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયેલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે છે તેને સંયોગી મૂમ કહે છે.

જમીનની જે આણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ખૂશર કહે છે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહે છે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહે છે. તળીય્મથી જોડાયેલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહે છે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને સ્ત્રીણ કહે છે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તારેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહે છે.

પહોડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઊચ્ચ પ્રદેશ કહે છે.

જે ઊંચી જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જલ્લેપ પ્રદેશ કહે છે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ કયાં છે તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહે છે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહે છે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોય છે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંટાને અસ્થાન કહે છે.

પહોળા મોડાના અખાતને ડેલ્ટાસાગર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહે છે.

જમીનથી વીંટાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે.

મોટા પાણીના જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહે છે.

જે સ્થળે નાની નદી માઠી નદીને મળેછે તેને સંગમ કહેછે.
સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું
જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને ચાંચ કહેછે.

(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં ઈશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા,
એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણ બેડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને
કોઈ પેળા જૂની ભૂમિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ
એક પીઠના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા)
નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈ પેળા નવી ભૂમિ કહેછે, કેમકે
૧૦ સં ૧૮૯૨ માં કોલંબસનામે વહાણવટીએ તેના શોધ
કર્તા ત્યાંસુધી ઉપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલુમ નહોતા.

ઉપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમા ખંડ છે તેને
આસ્ટ્રેલિયા† કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા પાસિ-
ફિક મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એમાં ઉમેરાયે. એ
સઘળા બેટસહિત આસ્ટ્રેલિયાને ઓશિયાન્યા કહેછે.

એશિયાની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યુરોપ અને આ-
ફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય‡ સમુદ્ર છે.

યુરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃથ્થ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર‡ ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.

* દરિયાનું પાણી વારાફરતી પડેછે અને ઉતરેછે તેને ભરતી ઓટ કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દરો આવેલાછે.

§ સુરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરે
તેને પૃથ્વીની ધરી કહેછે. એ ધરીના છેડાને ધ્રુવ કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને ઉત્તર ધ્રુવ
અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસે દક્ષિણ મહાસાગર છે.

૩. એશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાન્ટિક મહાસાગર છે.

એશિયાની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

એશિયાખંડ.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા છે તે એનાં નામ:—

૧ ભરતખંડ કે હિંદ.

૭ તુર્કસ્તાન.

૨ સિંહલદ્વીપ.

૮ તાર્તરી.

૩ બલુચિસ્તાન.

૯ એશિયાઈ રુશિયા.

૪ અફઘાનિસ્તાન.

૧૦ જાપાન.

૫ ઇરાન.

૧૧ ચીનાઈ મૂલક.

૬ અરબસ્તાન.

૧૨ હિંદી ચીન.

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ ખાણુએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાયછે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ્ય કરેછે. બીજાંકે દેરી રાજ્યો છે. પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરૈ, કમિશનરૈ, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, બ્રહ્મસ, બંગાળ, વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિડન્સ ઇરાખ્યાછે.

પ્રકરણ ૨. જુ.

મુંબઈ ક્ષેત્રી (પ્રેસિડન્સી).

૧. સામાન્ય વર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઇલાકાનો ક્ષેત્ર મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઇલાકાના સીમાડા સુધી એ ઇલાકાનો વિસ્તાર ૪૦૫૦ મૈલ છે. એ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બહુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિભણી મધ્યહિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંત, વરાહ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો ફોબાગ એ ઇલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કુચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એક સરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ધણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરતારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારે છે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે એક મોટું મુંબઈનું બાઈ, બીજું કરાંચીનું; અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જુદા પાડે છે. સાતપૂઝા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઈંદોર અને આન-દેશ તાપ્તાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલો છે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધમાં સિંધુ, ગુજરાતમાં સાવરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ભીમા, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકે છે તે ઉપરાંત બાકી ઉપયોગની નથી. મુંબઈ મહાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૭,૮૭૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના ૭૭,૭૫૩ ચોરસ મૈલ એટલે સેંકડે ૩૭-૨૭ દેશી રાજ્યોના છે. વરતીની કુલ સંખ્યા ૨,૩૩,૮૫,૬૬૩ છે તેમાંથી ૬૮,૪૧,૨૪૮ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજ્યો મુંબઈ મુર-દારના હુકમ નીચે છે, * અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંણી આપે છે. એ પ્રકારનાં ક્ષણિક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલી છે. થાડાંક સંસ્થાનો પા-સેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણા નીચે રાખે-લાં છે. આજસા મૂલકનો વહિવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યા છે. આખા મહાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહે છે. એને મદદ આપવાને બે કૌન્સિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

(૧) પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિ-ટિકલ એજેંટોના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિ-સ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજેંટો છે. રાજ્યરજ વાડાઓમાં વાંધો પડે તેના પ્રેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એક એકનો મૂલક લૂંટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારી-ઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજ્યો કિંવા દેશી ગૃહસ્થાનું પંચ ઠરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો

* હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

મનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ટો રાજ્ય-જવાડામાંથી ખંડેણી વસૂલ કરેછે. અને ગાયકવાડ અથવા ખીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મુકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મુકી ગયો હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાખંદી વસૂલ કરેછે અને ખર્ચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, ફાજદારી, તથા લોકોપ-યોગી હરેક ખીજા કામપર તે જિલ્લામાં રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય રાહે-રમાં રહી તીજેરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઉપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્જિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટને અને કલેક્ટરને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂત કરનારા, ચોર, વાઠ-પાકુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સાફ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ બાંધવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી હામરોતોનું કામ ઇન્જિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લાંબે રૈયતને સરકારના વાજખી હક્ક કરતાં જસ્ટી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક બેકુત-ને કેટલી વિધોદી ભરવાની છે તે સોના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જે પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીયે મહાલકરી કે ધ્યાણુદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફાજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ઘાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા ખીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓને એ જડજ ધનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા ખીજી સ્થાવર મિલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મિલકત સંબંધીની ક્યાંદ પણ તેજ સુબખેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ જડજ અને સપ્લોડિનેટ જડજ રાખેલાછે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉજ કોર્ટ હોયછે. ત્યાંના જડજે નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે, ને તેના ફેસલા પર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય આતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપેછે. મોટાં ગામ, કસબા, ને શહેરોમાં ડેપુટી મેજિસ્ટ્રાસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલાછે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હોસ્પિટલમાં રાખી એમસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસબાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાંછે. શહેરોને તથા કસબાઓને એજીઆ રાખવાંને તથા રાત્રે દવા કરવા વગરેને માટે મ્યુનિસિપાલ કમિટીઓ ડરાવીછે.

૩. મુંબઈ હાલકાના ભાગ.

મુંબઈ હાલકાના પાંચ ભાગ કર્યાંછે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં

(૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગૂર્જરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર, એમાં દક્ષિણ અને કોંકણ એ છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

એ ઇલાકાની રાજધાની મુંબઈએ છે. ૪૦ સં ૧૬૬૧ માં પોર્ટુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના ખીજન ચાર્લસ રાજાને એ એટ કન્યાદાન જેડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્ટુગીઝ લોકને તાબે છે. (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે); સ્થરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે,) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવનામે નાનો એટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ધણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશો પેઢા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઇલાકામાં નાંખ્યો. ૪૦ સં ૧૮૮૩ માં સરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ ડિવિઝન્સ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધ.	મુખ્ય શહેર.
૧. સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક.	જંકવાબાદ.
૨. શિકારપુર જિલ્લો.	શિકારપુર.
૩. હૈદરાબાદ જિલ્લો.	હૈદરાબાદ.
૪. કરાંચી જિલ્લો.	કરાંચી.
૫. થરપારકર.	ઉમરકોટ.
૬. खैरपुर संस्थान.	खैरपुर.
(૨) કચ્છદેશ.	મૂજ.

(૩) ગુજરાત.

૧. સુરત જિલ્લો.	સુરત.
૨. મરુચ જિલ્લો.	મરુચ.
૩. રેવડા જિલ્લો.	રેવડા.
૪. પંચમહાલ.	ગોધરા અને દાહોદ.
૫. અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૬. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.	રાજકોટ.
૭. પાલણપુર એજન્સિ.	પાલણપુર અને ડોસા.
૮. મહીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને હડર.
૯. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાંદોદ, વારીઆ, અને લુણાવાડા.
૧૦. ગાયકવાડનો મુલક.	વડોદરા.
૧૧. શ્વંભાત સંસ્થાન.	શ્વંભાત.
૧૨. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારકોટ.
૧૩. સુરત એજન્સિ.	વાંસદા, ભરમપુર, અને સર્વીન.

(૪) મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈ બેઝ આદ ક્ષેત્રો).

(અ) કોંકણ.

૧. થાણા જિલ્લો.	થાણા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	જવાર.
૩. કોલાવા જિલ્લો.	અલીવાગ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરી જિલ્લો.	રત્નાગિરી.
૬. સાવેતવાડી સંસ્થાન.	સાવેતવાડી.

(બ) દક્ષિણપ્રાંત.

૧. શ્વાનદેશ જિલ્લો.	ધુલિયા.
૨. શ્વાનદેશ એજન્સિ.	
૩. નાશક જિલ્લો.	નાશક.
૪. પેંઠ સંસ્થાન.	પેંઠ.

૫. અહમદનગર જિલ્લો.	અહમદનગર.
૬. પુણા જિલ્લો.	પુણા.
૭. સતારા જિલ્લો.	સતારા.
૮. સતારા જાગીર.	મોર, ફલેટન, બૌદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.	અકલકોટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

૧. કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨. બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩. કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.
૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.	સાંગલી, જમલ્હિડી, મિરજ, કું- રંદવાડ, મુધોલ અને રામદુર્ગ.
૫. ધારવાડ જિલ્લો.	ધારવાડ.
૬. સાવનૂર સંસ્થાન.	સાવનૂર.
૭. ઉત્તર કાનડા જિલ્લો.	કારવાડ.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ ક્યાંછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સુરત, થાણા અને કોલાબા છે. મધ્ય ભાગમાં નાશિક, ખાનદેરા, અહમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા, અને રત્નાગિરી છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ,

બેટા, સુરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા, ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જ્યુદા જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઉપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાને ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેના વિસ્તાર પથી ૭ મૈલ સુધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના ભેરસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરે છે. દુનિયામાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગુઓટો હમેશા જથાબંધ રહે છે, ને દુનિયાના સઘળા ભાગો તરફ આવળ કરે છે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંના ધારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની અને સાહુકારોની જોવાલાયક દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને ખીજાં ખાતાઓ છે, ને તેઓને મોટે રીતે કદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળે છે. કોટ પાડી નાંખેલો છે તોપણ હજી નામ રહ્યું છે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૭,૭૩,૧૬૬ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં તે મોટામાં

મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગુજરાતી
 ભાષાઓ બોલાય છે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિયાના જુદા જુદા
 ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષા
 એ બોલે છે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ
 કરતાં બેઠની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલો છે, અને આડી-
 એપર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાઠી (થાણા જિલ્લામાં)
 બેઠ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલો છે. સાઠીમાં
 મુંબઈથી ૧૬ મૈલે, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યું
 છે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આવે છે.
 એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, અમાર, કંસારા, તથા ખી-
 ન્ન સંકટો કારીગરો ચોતાના હુનર એ બેઠમાં કરે છે, પરંતુ મો
 કરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતરજાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો
 છે. એ બેઠમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના
 સંખ્યા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજ
 મળે છે. વ્રજીનાળિએરીઓથી તથા દાઝ ગાળવાના ધંધાથી,
 ઘણા લોક કમાય છે. એતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. બીંડી
 થાય છે, અને કુંગળી (કાંદા), દુધીડોળું, કાકડી વગેરે શાક-
 ભાજી પણ મસ થાય છે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે
 તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક દરાવે છે. જમીન પરના
 અને રજાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કલે-
 ક્ટર રાખેલો છે, અને વહાણથી જે માલ આવે છે તે ઉપર
 દાણ દરાવ્યું છે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમે-
 લો છે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાશીઓના
 કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડને અને માજિસ્ટ્રેટોનાં
 કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની જૂલ સુધારવી, અને
 તેઓના ઇનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે.
 મુંબઈ શહેરની સાર્વજનિક ઇમારતો, ધનવાન લોકનાં

મકાન, રાજમાર્ગો, બાગબગીચા, વગેરે ઘણા શોભાયમાન છે ને એવી રચના આખા હિલાકામાં ખીજે કોઈકોઈકાણે નથી.

૫. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાવાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈર્ઋત્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કર્યું છે. એ સંસ્થાન ૧૧૦૬ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૮,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખલાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં અરબોની જંગલી જાતો વસે છે. એ દેશ ઘણા ગરમ છે અને તેમાં ઘણા વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ જેટલું ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ જેટ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિંધ.

જૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૮,૦૧૪ ચોરસ મૈલ અને ૨૮,૧૩૮૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૧૮,૮૭,૨૦૪ એટલે ફક્ત કાંઈક વધારે મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચિ ભાષા બોલાય છે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રાણુ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જસલમેરનું રાણુ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણા રસાળ અને સારો ખેડાયેલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડો જ વરસે છે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધીમાં

સિંધુ નદીમાં રેલ આવેછે ત્યાં તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. એતરેમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડાનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો ગળેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશના દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે. •

સિંધ દેશમાં એતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં મૂટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ અને-છે. એતીથી પેદારમાં ડાંગર, જીવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેલિયાં બીજાં મુખ્ય છે. •

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્ટીસુધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસુધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કુમિરાનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલા છે તેમાં શિકારપુર, હૈદરબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રસાળ જિલ્લા છે. બાકીના એ ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખેરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક—એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૧૯૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૨૪,૧૮૧ માણસની વસ્તી છે. એના વચ્ચે તાલુકા કર્યા છે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાપવ્ય કાશ્ઘમાં ખિલાતના ખાનના મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુ નદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું ફરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની લોંબ વેશન છે. પરંતુ જ્યારે પાણી પાયડે ત્યારે બીજા ભાગમાં એતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જીવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીજાં પથ થોડાંક થાયછે; નહેરો જડે ને જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જીવાર અને બાજરી પાડેછે, અને નેપર પૂર આવેછે તે સુકાયા પછી તેમાં ઘઉં પાડેછે. નેક્રાખાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૭,૩૬૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર—એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક

અને બાબલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિનજાના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે બાબલપુર અને જલસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે. તેમનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૦૦૧ ચોરસ મૈલ અને ૮,૫૨,૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. અરિકપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને અથા છે. હુનર ઘણા ચાલતા નથી. ખાદી, હાથીદાંતના રમકડાં, અને માદીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે જે શહેર પ્રખ્યાત છે, શિકારપુર, અને પહેલાં ખોરાસાનની બાગોળ કહેતા, અને સક્રર સિંધુનદીને કાઠે પુલન ધાતના વેપારનું સ્થળ છે. લાખાના અને રોહરી એ પણ મોટા કાંપા છે.

(૩) હૈદરાબાદ—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૩૦ ચોરસ મૈલ અને ૭,૫૪,૬૨૪ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલીમુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થરપારકર સંસ્થાન, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં ૧૬ મોટું જંગલ છે અને ખારી કોળડ ભૂમિ છે. કારીગરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાબાદ જિલ્લો છે. એની રાતરજી, રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ, માદીનાં વાસણ અને ચામડાની વસ્તુઓ વખણાયછે. ખેતીની પેદાશમાં (અરિકપાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને ર, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ સુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાબાદ જોડું શહેર છે તેમાં ૪૫,૧૯૫ માણસની વસ્તી છે.

(૪) કરાંચી—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૧૧૫ ચોરસ મૈલ તથા ૪,૭૮,૬૮૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મુલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો અરબખંડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજા મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો ખેડ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોળી છે. એમાં સૂતરાઈ કાપડ, માદીનાં વાસણ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (અરિકપાકમાં) તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ સુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી સુબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગો ખાતે મહેલે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીજાં ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાયછે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. સુબઈ ઇલાકાનાં મોટાંમાં મોટા શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વણણા સહીસલામત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્ટી અને તદ્દ એ બે સુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) થર પારકર—એ પાંચ મુલના હાયતીએ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મેલ અને ૨,૦૩,૭૮૪ માણસની વતી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મુલકર્તા દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે દેહરીવાદ ગિરિઓ, ઉત્તરે ખેરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મુલકના ત્રણ ભાગ કચ્છ છે. પશ્ચિમે પૂર્વે રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નદીઓ છે. મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં ખેડ નગરો છે. એ મુલકમાં વરસાદ થોડો જ આવે છે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની ખડુ તંગી છે. એમાં ધાતવી, શેતરંજી, અને મામડાંની જાણીતો ખનિજો છે. લોકોના મુખ્ય ખોરાક મોખા અને બજરી છે. વાતી ઘઉં, જુવાર, રા, અને જવ ધાત્ર છે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) જોરપુરસંસ્થાન—એ સિંધની દેશના કોણમાં છે અને મીરઅલીસુર-દના તાલુકામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ*.

આ મુલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈઋત્ય કોણમાં કચ્છી અખ્ખાત અને અરખીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વ શાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોય છે, ત્યારે કચ્છ જાણે ખેડ હોય તેમ દેખાય છે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લગભગ ૧૭૦ મેલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મેલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મેલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મેલ છે. એમાં ૮

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિદ્યાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સાચી લખી છે. મુગ્ધરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી ખાખતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય હુશી, તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

કચ્છમાં ૮૮૯ ગામ તથા ૫,૧૨,૦૮૮ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠા તદન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્ષ્મી, ધોળો, મીલવો, અને જોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને પ્રાંચલ બેટામાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સ્ત્રી જાય છે. ખીજી હાર મધ્યધાર છે તેમાં ઝારો, કરોકાસમ, ધીણાધર, હવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ત્રીજી હાર ભૂજની દક્ષિણ પૂર્વપશ્ચિમ જાય છે, તેમાં ચિત્રાણા, રોહાની, નનામે, ખાડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરાનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર માંહેલા પહાડોમાં ધીણાધર સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. ચાડવા હાર માંહેલા પહાડોમાં નનામે સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફુટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહે છે. ગિનાળામાં માત્ર છેટે છેટે બાજીઓમાં પાણી ભરાઈ રહે છે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેણ જાણવાલાયક છે. નાગમથી નામે વહેજો ખેડાપાસે ચાડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવીનાળ આગળ કચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેરાલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેજો માંડવીની નાળમાં ભળે છે, અને ખારી નામે વહેજો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેણોમાં આખું વરસ પાણી રહે છે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં ફરેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે:—
 પાનર, મીઠાણિ, વઝી, પચ્છમ, સ્વડીર, પ્રાંથલ, વાગડ, બંજાર, ચો-
 વીસી, મુવડ ચોવીસી, હાલા ચોવીસી, કાંપી, મોડાસા, બવુડસા,
 કંડ, ગરડો, અને માક.

મુખ્ય શહેર—મૂજ એ સંવત ૧૯૦૫ માં રાવ શ્રી જૈંગાર-
 જી એ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૦,૯૯૧ માણસની વસ્તી છે. એ
 માંહેલી જોવાલાયક ઇમારતોમાં યૂરોપનાં મકાનોને ઘાટે મરહૂમ
 રાવ શ્રી પ્રાગમલજી એ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે તે મજાખૂતાઈ
 અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ખીજું શહેર માંજી બંદર છે.
 એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૯૮૦ માણસની વસ્તી
 છે. વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધા-
 વી છે. મુંદરા, લક્ષમત, જલ્દી અને તૂળા એ ચાર જાણવા લા-
 ચક બંદરો છે. મોટા ફર્યામાં બંજાર, રાપર, અબોહ (મીરખીનું),
 મઘૌ, વેલા, નઝિયા, કઠોરાઈવેરા, સુમરીરોહા, મદેસર, કેરા, અને
 કંથકોટ છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં
 જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દહેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં
 એ જગ્યામાં કચ્છી ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરખીના
 ઝીંઝુવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બ-
 સતા બંદર પર રાવનો હક્ક પડેલો છે. એક હાઈસ્કૂલ, બે પહેલા
 વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક ઉ-
 ઘોગશાળા અને સાત કન્યાશાળા સુધ્ધાં આખા કચ્છ દેશમાં ૯૧
 નિશાળો છે. તેઓમાં ૫,૭૫૩ નિશાળીઆ ભણે છે. એ સર્વે-
 નો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ડરાવ્યો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યા છે. દરેક
 જિલ્લામાં મુનસિફ રહે છે. જૂજમાં સદર અદાલત છે તેના
 ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની

અપીલ રાવની હજૂરમાં ચર્ચા શરૂ છે. કુચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફાજદારી કામ ચાલે છે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે જોડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દીવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ધનસાફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. ગિપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેરાની આવક અને ખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખે છે તથા જુદા જુદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા ધુવો અને કારભારીઓ માર્શલ જમાબંદી ગિઘરાવે છે. એ સિવાય જાહેર ઇમારત તથા રસ્તા ખાતા ઉપર તથા મોજણી ખાતા ઉપર તે નજર રાખે છે. જાહેર ઇમારત તથા રસ્તા ખાતાનો ઉપરી હાલ યૂરોપી અને મોજણી ખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને શીતળા ખાતું છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ ભૂજમાં રહે છે. દેરાની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખે છે અને ઇંગ્લેન્ડને લેણી ખંડણી વસૂલ કરે છે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર રહે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, ઘઉં, મઠ, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ધોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાય છે. સોના રૂપાની નકશીદાર કારીગરીઓ ઇંગ્લેન્ડ લોકોને પસંદ પડે છે, અને તેઓ ખરીદ કરે છે. ભાતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડા સરોખાર જોડે છે. વળી એમાં કોયલાની ખાણ છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ માટે જોડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ધણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૬. ડું.

ગુજરાત. ભાગ ૧. જો.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે ને બાકીનો દેશી રાજ્યોનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમા પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખી છે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કયાં છે. એમાંના સૌથી દક્ષિણે ૧. સૂરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨. મહચ જિલ્લો; પશ્ચિમની ઉત્તરે ૩. સેહા જિલ્લો; અને ૪. પંચમહાલ, અને સૌથી ઉત્તરે ૫. અમદાવાદ જિલ્લો છે.

૧. સૂરત જિલ્લો.

એ જિલ્લામાં ૧,૬૬૨ ચોરસ મેલ જમીન છે, તથા ૬,૧૪,૧૯૮ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની બેલીને ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા વાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે દમણગંગા નદી છે. એ નદી સૂરત જિલ્લાને થાણા જિલ્લાથી અને પોર્ટુગીઝ તાબાના દમણથી જુદા પાડે છે; અને પશ્ચિમદિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા ખંભાતી અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથ્થે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાંસાથે ભેગસેગ થઈ ગયા છે. નદીના જાંએ પાંડલાંકોતરે બાદ કરતાં બાકીની જમીન ધણુંકરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણવાલાયક પીળા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઈશાનમાં માંડવી પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરે છે. મુખ્ય નદી

આ—૧. તાપી. ગુજરાતમાં નર્મદા સિવાય ખીજી બધી નદી-
આથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આ-
ગળા અરબીસમુદ્રને મળે છે. ૨. કીમ રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી
નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણા-
ની ઉત્તરે થઈને ખંભાતી અખાતને મળે છે. ૩. મીઢોઝા, ૪. પૂર્ણા,
૫. અંબિકા, ૬. વાર, ૭. કોલક, વગેરે ખીજી નાની નદી આ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ
કાંઠા પર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણું લોક
કરે છે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર,
૩, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં ઘીવેલી, નાગલી,
ઠાકરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક,
વગેરે થાય છે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદી આ ઉપર રેલવેના પૂલ તથા સૂરત
શહેરમાં તાપી નદી પર હોપ પૂલ છે તે બેવા બેવા છે. હાલ
એ જિલ્લામાં રેલવે રેશન પંદર છે. એ જિલ્લાનાં કીમ, સાય-
ણ, સૂરત, સચીન, અમરોલી, વગેરે રેશનો ઉપર તથા ખીજાં
કેટલાંક ગામોમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળયંત્રો છે. સૂરતમાં
ત્રણ કારખાનાં કાપડ વણવાનાં તથા સૂતર કાંતવાનાં છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(૧.) વારડો.	(૫.) વારડોલી.
(૨.) વલસાડ.	(૬.) માંડવી.
(૩.) ચીકલી.	(૭.) ચોર્યાશી.
(૪.) જલ્લાપોર.	(૮.) ઓરપાડ.

આ આઠ પરગણાંમાં ૪ કરખા તથા ૭૭૮ ગામ અને
લોકલકુંડના અર્થથી ચાલતી ૨૫૮ નિશાળો છે. એ નિશા-
ળોમાં ૧૬૬૬૫ નિશાળીઆ બાળે છે. એ જિલ્લામાં ગામઠી
નિશાળો ૧૨૧ છે તેમાં ૩૭૫૭ નિશાળીઆ બાળે છે. એક

હાઈસ્કૂલ, ચાર પહેલા વર્ગની આંગણે વનાંડ્યુલર સ્કૂલો, એક ઉદ્યોગશાળા, એક ખેતીવાડી શીખવવાનો વર્ગ તથા આઠ કન્યાશાળા છે. એ કન્યાશાળાઓમાં ૧,૨૨૯ છોકરીઓ ભણે છે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

(૧.) પારડી તાલુકો.

એની ઉત્તર સીમાએ ચાર નદી છે. અને દક્ષિણે દમણ-ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર છે. એ પરગણામાં ૮૨ ગામ અને ૫૫,૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—૧. પાર, ૨. કોલક, ૩. દમણગંગા. એ ઉપરાંત કોથલ અને પરીઆલી નામે આડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. ચાલદાપારડી, ૨. વગવાડા, એ કોલક નદીને કાંઠે છે; ૩. કુંતા, બગવાડેથી બેગા ઉપર છે. એમાં જકાત આતાનો ઇન્સ્પેક્ટર રહે છે. હર વર્સે કુંતેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાય છે. એ મેળો ત્રણ માસ રહે છે અને તેમાં વેપારીઓના બહુ માલ ખપે છે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારશીની જૂની અગીઆરી એટલે અખિનું દેવલ છે. આતસની જત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાય છે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઉમરસાડી; એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એના નૈઋત્ય ખૂણા પર પોર્ટુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા, અને વાલ છે.*

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાણોમાં માત્ર આવડું યોગ્ય છે. બીજી નિશાણોમાં માલ એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૬૪ ગામ તથા ૮૦,૭૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧. ગણદેવીની સ્વાહી; એનું ખીણું નામ ધંધિકા નદી છે. આ પરગણાંના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાવેરી, ૩. સરેરા, એ નૈઋત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાચ અને ખીલીભારા આગળ તેઓ 'કાવેરી'ને મળેછે. ૪. ઓરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ સિવાય વામ, કોલાઈ, વાંકી વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. વલસાડ, એમાં ૧૩,૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સપ્લાઈનેટ જ.ડજની કચેરી તથા ગ્રામસુધારાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સપ્લાઈનેટ જ.ડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં દુરબે કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એ જ ગામમાં છે. ૨. હરવાડા માં મીઠું પાડેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ સિવાય મહેલી, માલવેળ, ડંડાચ, વીધરી, કોસંબા અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદી પર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાય છે. આ તાલુકાના પારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદર સફર કરેછે. હરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, અણા, અને વાલ.

(૩) ચિકલી તાલુકો.

એમાં ૬૨ ગામ અને ૬૦,૧૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧. ઉત્તરમાં ધંધિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહે-

નારી કાવેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંધિકા જોડે સંગમ થાયછે. ૩. ચરેરા, ૪. ઓરંગા, આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ-ચીકલી; વસ્તી ૩,૯૧૧. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. દેગામ, ચેરગામ, આલીપોર, વગેરે આંટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, ડોદરા, અને દીવલી.

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૭૪,૦૧૬ માણસની વસ્તી છે. એની નદી એનાં નામ-ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહેછે. દક્ષિણે અંધિકા છે. કનાઈ, ચુટારા, કરકવા, વનેવ વગેરે આંટીએ છે. એનાં મુખ્ય ગામ-જલાલપોર. એમાં ૨,૪૫૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે; મટવાડ, અવરામા, અમલસાડ, કછોલી, બાટ, ચરસાડ, અષ્ટગામ, પનાર, સીસોદરા વગેરે આંટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધ ગાઉ પર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે ખીલીમારા છે ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એનો મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ અને શેરડી.

(૫) વારડોલી તાલુકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૬,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદી એ-૧. તાપી; મીઠોઝા એ નદીના ત્રણ કાંઠા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે. વાલોડ આગળ જાંખરી નદી છે તે પૂર્ણાને ભેજ ગામ આગળ મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ-૧. મીઠોજાને કાંઠે વારડોલી; વસ્તી ૩,૮૩૭ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બેજેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં

મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કડોદ. ૩. સરમોળ. ૪. વાલોડ. ૫. મોતા. ૬. વરાડ. ૭. બુહારી. ૮. દેગામ. ૯. વાંકા-
નેર. ૧૦. કવાસ વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે
મેળો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફાજદારનાં થાણાં
છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, જુવાર, ધઉ, કોદા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) માંડવી તાલુકો.

એમાં ૧૪૦ ગામ અને ૫૦,૮૧૦ માણસ છે. મુખ્ય ગામ
માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજ રહેતા. ત્યાર પછી
હિંદુપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત
૧૮૯૮માં ઇંગ્રેજ સરકારની જાતી એકી અને પછી કેટલેક વરસે
એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં
દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.
એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ ક્યારેય નેમનાં નામ
માંડવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દઢવાડા, હવેલી અને વારગામ.
એમાં દક્ષિણે તાર્પી નદી છે. વ્રેહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા
નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામ પાસે થઈને
વરેલી આગળ તાપીને મળે છે. માંડવી ગામમાં ૪,૭૪૪
માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામ સુધ-
રાઈ ખાતું છે. બહુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જત્રા ભરા-
ય છે. ઘંચોલી અને તડકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની
નિકાસ-કોદા, ડાંગર, જુવાર અને દીવેલી.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સુરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ
તાલુકાની વસ્તી ૪૮,૭૬૪ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ

ગાંધીકવાડ સરકાર તથા સચીલુંના નવાબના તાબાના મૂલકમાં
વેરાતાં છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૯,૮૪૪
માણસ વસે છે. કલેક્ટર, જુડેજ, સપ્લાઈનેટ જુડેજ, મામલતદાર
દાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. બે ધર્મદા
દવાખાનાં તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એ શહેરમાં રૂના
સકંચા, છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા લાઇબ્રેરીઓ છે.
સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણા ચાલતો
હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક
મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજ
તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યો છે. એ શહેરને
મજબૂત કિલ્લા તાપીના કિનારા પર આવેલો છે. એ કિલ્લાથી
તે દિલ્લી દરવાજા સુધી સારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે
તાપી નદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસબામાં ૯,૪૧૬
માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ,
ભાઠા, કુંભાલીબદ્ કમરા એ મોટાં ગામ છે. સૂરત અને સ-
ચીલુ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ-રૂ એને જીવાર.

(૮) બોરપાડ તાલુકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૨,૦૪૯ રહેવાશીઓ છે. એની
દક્ષિણ હદ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કીમ નદીઓ છે. સોના ન-
દી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળે છે. ઊનાળામાં તેમાંનું
પાણી ધણું કરીને સૂકાઈ જાય છે. ઈચ્છાપોર અને ખીજાં ગા-
મો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ બોરપાડ છે. એ
કસબાની વસ્તી ૪,૧૨૬ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું
થાણું તથા સપ્લાઈનેટ જુડેજની કચેરી છે. કુડસદ, મગવાદાંડી,
બઢાજળ, સુહાલી, અમરોલી, કોસાડ અને વરાછા મોટાં ગામ છે.
સરસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જત્રા ભરાય છે.

મોરા ગામમાં કૂવાની જગ્યા બરાબર છે. અમરેલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ અને ઘઉં.

૨. મરુચ જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૫૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩,૨૬,૯૩૦ માણસ વસે છે. એની હદ-ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાય-કવાડનો મૂલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ બુંદ હોવાથી ખેતી સારી થાય છે, તેમ ઝાડો પણ ખુબ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલી છે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સુતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેડીઓ છે, તથા કાપડ વણવાનાં તેમજ કપાસ લોઢવાનાં બહુ ઘણાં વરાળયંત્રો છે અને ખીજે વેપાર શેજગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાસ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગર, ખાજરી, તુવર અને મગ પાકે છે, અને શીયાળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાય છે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે :—

(૧) મરુચ.

(૪) આમોદ.

(૨) અંકેશ્વર.

(૫) જંબુસર.

(૩) વાગરા

આ પાંચ તાલુકામાં ૪ કરબા તથા ૪૦૧ ગામ છે. એ આમોમાં લોકલફંડને અર્થે ચાલતી ૨૧૨ નિશાળો છે. તેઓમાં ૧૨,૬૮૫ નિશાળીઓ ભણે છે*. એ જિલ્લામાં એક

* આ તાલુકાઓની વિગતવાર દફતર આપીએ તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને આપે છે. ખીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કરબા કે મોટાં ગામ ને થોડાં સારા શીખવારી તો ખસે અહીં.

હાઈસ્કૂલ તથા બે પહેલા તર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. છાડીઓની નિશાળ ૯ છે તેમાં ૭૬૩ છોકરીઓ ભણે છે. ગામડી નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૫૩૬ છોકરાં ભણે છે.

(૧) મરુચ તાલુકો.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩,૨૮૦ માણસની વસ્તી, ૧૦૪ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એવડે બહેળો વેપાર ચાલે છે. સાત-પૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતીબચ્ચાતને મળે છે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંઠા પર છે. એમાં ૩૭,૨૮૧ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ આવું છે. કલેક્ટર, સીનિઅર આસિસ્ટન્ટ જડજ, ખીજા વર્ગના સબાડિ-નેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. શુકલતીર્થ, જાહેશ્વર, બિકોરા, શાહવાદ, જાળોર, ટંકારીઆ, પારચેત અને અમ-લેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જત્રા ભરાય છે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડજીતની જત્રા ભરાય છે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને કાસવા એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસે છે. ભરૂચ શહેરમાં છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો, લેખરીઓ અને રૂ.કાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં છે.

(૨) બંકેશ્વર તાલુકો.

એ પરગણામાં ૯૯ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૫,૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. ૧. કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમા એ છે. ૨. હમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા યુગ્યુર્ગ આગળ નર્મદાને મળે છે. વળી વઢ નામે એક

ખાડી છે. મુખ્ય ગામ-૧. અંકેશ્વર, એમાં મામલતદારની તથા, ખીજા વર્ગના સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૬,૫૩૫ માણસની વસ્તી છે. ૨. હાંસોટ એમાં ૪,૨૭૫ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. દીવા, માંડવા, જુજુર્ગ, દલાવ, કતપુર, અને સૌસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ-૩, જીવાર અને ધઉં.

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૩,૯૦૨ રહેવાશી છે. એમાં એક નદી નથી, પરંતુ મૂલ્કી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જોડા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે દેહે-જવારા નામે મોટા કચ્છો છે તે ખંદર છે. ગંધાર, વિભાવત, અને લેલ્લીગામ એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ-૩, જીવાર, અને ધઉં.

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૪૭ ગામ તથા ૩૯,૬૪૧ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આહોદ, ગો-પાલ, રૂપારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૫,૮૨૨ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કચ્છા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાડા મોટું ગામ છે તેના કેટલોક ભાગ તેના ઠાકો-રને તાબે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુ-કાની હદમાં આવેલું છે. સરમોળ, દસર, રોજાટકારિઆ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ-૩, જીવાર અને ધઉં.

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૪,૭૬૨ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧. સહી. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે, અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨. ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સપા-ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સપાડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૧,૪૭૯ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મેલને અંતરે વંકાસીઆ નામે બંદર છે. એમાં ડીક વેપાર ચાલેછે. વેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેડચ, અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩. ધઉ, જુવાર, બાજરી, અને ગળી.

૩. લેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૦૯ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૮,૦૪,૮૦૦ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્સિનો કેટલોક મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાંનું વાડાસિનેરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મૂલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જુદા પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડાથી ભરપૂર છે. એતી પણ સારી છે. ઈશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને

મહી તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અ-
ખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક એ સાબરમતીને મળેછે. ૩. મેશ્વો
એ વાત્રકને મળેછે. ૪. શેદી એ વાત્રકને મળેછે. ૫. મોહોર
એ શેદીને મળેછે. ૬. સારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી
અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી,
કાકાડાં, ડાંગર, જીવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે.
બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલ-
વામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વ
બાગાયત પાક થાયછે. કપડવણજમાં સાબુ અને કાચના
કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઈસ્કૂલ તથા
ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. અને
કપડવણજમાં તથા ઉમરેઠમાં એકેક ખીજ વર્ગની આંગ્લો-
વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. આ જિલ્લામાં હલકા દરજ્જાની ૧૯૪
નિશાળો છે. તેઓનું ખર્ચ લોકલ પ્રંડમાંથી કરવામાં આવેછે.
એ નિશાળોમાં ૧૬,૫૭૩ છોકરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં એક
હાઈસ્કૂલ, અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ
છે તથા ખેતીવાડી શીખવવાનો એક વર્ગ ઉઘાડ્યોછે.
છોડીઆની નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૧,૦૨૨ છોકરીઓ
ભણેછે. જિલ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૩૨ છે તેઓમાં ૧,૪૭૬
નિશાળીઓ ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક
શાખા આણંદથી પાલી સુધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય
ગામ મોટા કર્યા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) કપડવણજ.	(૫) માતર.
(૨) ઠાસરા.	(૬) બાળદ.
(૩) નડીઆદ.	(૭) ચોરસદ.
(૪) મહેમદાવાદ.	

એમાં ખેડા, મહુધા, અને ઉમરેઠ, એ ત્રણ પેટા તાલુકા છે. આ તાલુકાઓમાં ૧૦ કરંબા તથા ૫૭૧ ગામો છે.*

(૧) કપડવળજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૫ ગામ તથા ૯૩,૦૨૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. મોહોર નદી કપડવળજ તથા કઠલાલ પાસે વહેછે; ૨. વાત્રક. એ અપરજીના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩. વરાસી, એ નાની નદી કપડવળજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય સામ કપડવળજમાં મામલતદાર તથા સપ્લાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાસીઓ ધણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૪,૪૪૨ માણસની વસ્તી છે. ગામસુધારાઈ ખજાનું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા ખીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી ઊંચી જાતનાં કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. ઝાંત્રોલી, કઠલાલ, જીવડી, તોરણા, લસુંદ્રા વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. લસુંદ્રામાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદા, કાચ તથા સાબુ છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૬ ગામ તથા ૮૪,૮૬૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેદી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીએ તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. ખીજા નિશાળોમાં માત્ર મોટા કરંબા કે ખડુ મોટાં ગામ ને ઘોડા સાર થીખવે.

નડીઆદ તાલુકામાંના ચરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ સિવાય ગઢતી, વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ જાકોર છે; તેમાં ૭,૭૭૧ માણસ વસેછે, તે રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂતમે ધણા લોકો રણછોડજીનાં દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂતમે તથા આશ્વાડ સુદ ખીજની રથજત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૪૬૪ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડોહોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. જનોડ, પઢાઝ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર અને ખાવેટા છે.

(૩) નડીઆદ તાલુકો.

• એમાં ૯૧ ગામ તથા ૧,૬૨,૨૫૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. કોદી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨. મોહોર એ કુપડવણ તાલુકામાં થઈ ચરજનકોટ આગળ શેઠીને મળેછે. ૩. લુણી એ કોટ આગળ શેઠીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ નડીઆદમાં ૨૮,૩૦૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં સખાડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, હાઈસ્કૂલ, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. બલીળા (વસ્તી ૫,૦૦૨), જુળેલ, મોહોલેલ, ઉત્તરસંડા, ચકલાસી (એમાં ૮,૧૩૯ માણસની વસ્તી છે), નરસંડા, હમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કુપડવણ જવાનો મોટો રસ્તો ખાંધેલો છે. આ તાલુકાના વડતાલ ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, કોદા, તમાકુ, જીરું, તલ, અને રૂ છે.

(૪) મહેસદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૮,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. ચારી નદી સાબરમતી અને મેશ્વોની વચ્ચે વહેછે. ૨. વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાણી આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩. મેશ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને ૪. શેઠી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. વાત્રક અને શેઠીના સંગમ ઉપર સેલ છે. એમાં ૧૨,૬૪૦ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, સબાડિ-ગેટ જડજ તથા સિવિલસર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે; વળી એમાં પ્રસ્તકશાળા, સિવિલ હોસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ ખાતું, આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સુધી રસ્તો ખાંધેલો છે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહેમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યુંછે. એમાં ૮,૧૭૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, શીડિંગ રમ, તથા દવાખાનું છે. મમરીઓ નામે કૂવા તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે બેલા લાયક છે. સિંહન, મહીજ, સરસવળી, કનીજ, હદપ, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ ખાસતો ખનતો હતો તે ધણે વખણતો. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર, કોદા, શેરડી અને પારિજાતકનાં ફૂલ છે.

(૫) માતરતાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૦ ગામ તથા ૭૮,૨૭૯ માણસની વસ્તી છે. ૧. સાબરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨. વા-

જક એ આ તાલુકામાં ધર્મપાલ, આગળ સાબરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે. તેમાં ૪,૮૮૯ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પેસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રડુ, લિંબાલી, જાલ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ધઉં, કોદા, ડાંગર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આનંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૨ ગામ તથા ૧,૫૪,૧૧૮ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમરેઠ છે. તેમાં ૧૪,૬૪૩ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબ્પાઉન્ડેટ જડભીકોટ છે. વસ્તીનો ધણુ ભાગ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. એમાં પુસ્તકરાળા તથા છાત્રીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઉતરતું ખીજી ગામ આનંદ છે. એની વસ્તી ૯,૨૭૧ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની રાખા એ સ્ટેશને મળે છે. નાપાડ, કરમસદ, ઓડ (૮,૫૦૦ માણસની વસ્તી), સારસા (વસ્તી ૫,૩૭૭), ચોરીઆલી, સામરજા (એની વસ્તી ૫,૪૦૧ છે), ચિલોદ્રા, થામળા, સંડલપુર વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. કાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવાલાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, દોદા, રૂ, અને બાજરી છે.

(૭) ચોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧,૪૩,૩૨૧ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે અને ઉમેદા તથા ફેલેવાણ આગળ ધર્મપાલના આખાતને

મળેછે. મુખ્ય ગામ ચૌરસદમાં ૧૨,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે અને મામલતદાર તથા સબ્ડિવિઝન ઓફિસની કચેરી છે. એમાં છોડીએની નિરક્ષણ અને દવાખાનું છે. -મોકલણ (વસ્તી ૫,૦૨૦), મેઠાસી, વીરસદ, મલ્હારસી, રાસ, શવોલ, દૂધવાળ, સુળાવ, વીપજાવ વગેરે ખીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથ્થે નથી, પરંતુ, ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાખના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂપડ, અને જીરું છે.

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨,૫૫,૪૭૬ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અલાયદો કલેક્ટર નીમ્યોછે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજન્ટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી જીપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખેછે.

ખારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલાછે. નૈઋત્ય કોણના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ અને સંજેલી આવેલાંછે; પૂર્વે ખારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જીરું પાડેછે. ધરિાન કોણના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિરાનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને ખનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને ખારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ધરિાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયેલોછે. દેરા મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા (જિંચાઈ બે હજાર ફુટ) સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન જિંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા

એતીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં એતી સિવાય ખીજો ઉદ્યમ થોડો જ છે. મુખ્ય નિકાસ—ધઉં, ડાંગર, બાજરી, મ-કાઈ, ચણા, અને ખીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકે છે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, એ પેટા મહાલ, ૩ કસ્બા, તથા ૬૭૫ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે :—

• તાલુકા.

ગોધરા.

કાલોલ.

દાહોદ.

• મુખ્ય ગામ.

ગોધરા અને સેહેરા.

કાલોલ, હાલોલ અને વેજલપુર.

દાહોદ અને જ્ઞાલોદ. •

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારે છે. દાહોદમાં ૧૨,૩૯૪ અને ગોધરામાં ૧૩,૩૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૬૨ નિશાળો છે ને તેમાં ૪,૦૩૬ નિશાળીઆ ભણે છે. યંચમ-હાલમાં ૨૦ ગામઠી નિશાળો છે તેમાં ૮૧૮ નિશાળીઆ ભણે છે. છોડીઆની નિશાળો પાંચ છે તેમાં ૨૯૩ છોકરીઓ ભણે છે. ગોધરા અને દાહોદમાં સખાડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો યૂજરાતના ખીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એ-નું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૨૧ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૫૬,૩૨૪ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કુંઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં એડા જિલ્લો, ખંભાતનું સંસ્થાન, અને ખંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ધરિાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈઋત્ય કોણ તરફ વહી ખંભાતી અખાતને

મળે છે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલા છે, તથા ઘોષા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ઘણા ખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલે છે. ગુજ મડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળે છે. જિલ્લાની નિકાસ—બાજરી, જીવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડાક તમાકુ, શેરડી, આદુ, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુખ્ય ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવે છે. કસબી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મૂલકમાં જાય છે. જિલ્લામાં ૧૬૨ ગૂજરાતી નિશાળ છે તેમાં ૧૩,૨૯૪ નિશાળીઆ બેઠે છે. ત્રણ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા છોડી-આની નિશાળ ૧૬ છે તેમાં ૧,૨૯૯ છોકરીઓ બેઠે છે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક આર્ટ્સ કોલેજ, એક મેડિકલ સ્કૂલ, બે હાઈસ્કૂલ, એક બ્રાંચસ્કૂલ એટલે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, બે ટ્રેનિંગ કોલેજો, વીસ છોકરાની નિશાળ, પાંચ કન્યાશાળા, ત્રણ લેબોરીઓ, ચાર ધર્મોદા દવાખાનાં તથા કેટલાંક છાપખાનાં અને સાતવારીઆં વર્તમાન પત્રો છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સૌસાઈટી તરફથી પ્રગટ થાય છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે :—

(૧) પ્રાંતીજ.	(૫) ધંધુકા.
(૨) વીરમગામ.	(૬) ઘોષા.
(૩) ધોઢકા.	(૭) સાળંદ.
(૪) દસકોદ.	

પાટડી એમ મોડાસા બે પટા તાલુકા છે.

આ તાલુકાઓમાં ૯ કરખાં તથા ૮૫૩ ગામો છે*. આ જિલ્લામાં ૧૨૫ ગામડી નિશાળો છે તેઓમાં ૪,૮૯૭ નિશાળીઓ ભણે છે.

(૧) પ્રાંતીજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૯ ગામ તથા ૧,૦૭,૫૫૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો છે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧. સૌરમતી અને ૨. હાયમતી નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહે છે. ૩. વાત્રક એ ખાંડ અને ગાંધી પાસે થઈને વહે છે. ૪. માજુમ, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫. મેથો એ હરસોલની પાસે છે. ૬. ચારી એ દેશાસણ, લાલપુર અને ખીજાં ગામો પાસે થઈને વહે છે. પ્રાંતીજની પાસે એાખ નામે ઘણા મેલ લાંબા ખોડા છે. અગાઉ હાયમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાય છે કે અમદાવાદના રહેવાશીઓને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહમદ સુલતાને હાયમતી નદીના એક કાંઠાથી ખીજા કાંઠા સુધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ છે, ને તેમાં ૮,૩૫૩ માણસની વસ્તી છે. મોડાસામાં ૭,૦૩૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધારા ખાતું છે. ઓરાળ, ગાંધી, કનસુરા, ચોરલા, વેરેમાઈ વગેરે ખીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેલાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેલાસી લોકો ઘંટફાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાવંદી આપતા, પરંતુ

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ ફકીકત આપણે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. ખીજા નિશાળોમાં માત્ર એના કરતાં ૩ બહુ મોટાં ગામ તથા સદર ખીજા ફકીકત રીખવળી.

ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યું છે. મોડાસા મહાલમાં ડુંગરી અને જંગલો છે તેમાં સાગુ અને પીળાં ઝોડો જોઈએ. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, અણુ, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાણુ, તથા વરીઆળી.

(૨) વીરમગામ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૫ ગામ તથા ૧,૩૬,૫૭૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવાલાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગોરૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેણ છે. એમાં સાથી મોટું ગામ વીરમગામ છે, ને તેની વસ્તી ૧૮,૯૯૦ છે. કોટની બહાર મુનસર અને જંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં જંગાસર ધણું મોટું છે. લોકો કહે છે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જોસિંગે એ તળાવ બંધાવ્યું છે. આ કરખામાં દરજી આ ધણું છે તેમાં રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવે છે. એ ગામમાં દેસાઈ આ રહે છે તથા ગામ-સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર, તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરી આ છે. એમાં સૂતર કાંતવાનો તથા વણવાનો સકંચો તથા કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવાલાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કરખા છે. પાટડીમાં ૬,૫૨૫ તથા માંડળમાં ૬,૯૭૯ માણસની વસ્તી છે. પાટડી તથા માંડળ કરખા ઠાકોરના તાબામાં છે તેને દેસાઈ કહે છે. ખારાધોડામાં મીઠું પાકે છે મોટે કર્ષમ-ખાતાના અધિકારી આ ત્યાં રહે છે. અહિં જ મીઠું પાકે છે તેને વરાગડું મીઠું કહે છે, અને તે મુંબઈ ઇલાકામાં સાથી સરસ મીઠું છે. વેત્રોજ, ઓગળ, ગોરૈયા, રામપુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂંટ-ફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમાં

ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી રાકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્ડિસમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મુન્શિફમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ઘઉં અને જીવાર.

(૩) ધોલકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૭ ગામ તથા ૧,૧૧,૧૬૨ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો ફ્રેન્ચ સરકારનો ખુલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે, અને કેટલાકને કુસ્ખાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના બાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કુસ્ખાતીઓ ધોળકામાં રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગા, મેણી, અને ખીજાં ગામો પાસે નજ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખાઈ છે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ઘરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરેછે; એને ખીર કહેછે. ધોલકા મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામ-મુઘરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સપાઈનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસબો છે ને એક મેલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગએલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહ તથા ફાગણ (શિવુઆરી અને માર્ચ) સ્થિર રહેછે. કોઠમાં રાજનું દરખાસ છે. નાવઝા, ચલોડા, ગાંગડ, વદરલા, સરોડા વગેરે મોટાં

ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ મુખ્ય મથક છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર ઘેઘામ છે તેમાં કાર્તિકી પૂનમે દર વરસ મેળો ભરાય છે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ— ઘઉં, ચણા, જીવાર, આદુ, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

(૪) દસકોઈ તાલુકો:

આ તાલુકામાં ૧૩૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૪૩,૯૪૨ માણસની વસ્તી છે. ૧. સાબરમતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. ૨. મેથો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩. જ્વારી, એ સાબરમતી અને મેથો એ બેની વચ્ચે વહે છે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે મુને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ જૂનારાતનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે અને એમાં ૧,૨૪,૭૬૭ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, સપાઈનેટ જડજ અને ખીજ સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહે છે. અહિંની કેટલીક કારીગરીઓ વખણાય છે. શહેર પાસે પાયદળ તથા તોપખાનું છે. મહંમદશાહે તથા ખીજ મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદા સુંદર, મોટી અને જોવાલાયક છે, તેમાં મુખ્ય જીમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરે છે. ત્રણ દરવાજા, બદ્મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા ખીજ સરસ ઇમારતો છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવાલાયક છે. મશરૂ તથા ક્રીનખાખતો લૂગડાં ઘણાં સરસ વણાય છે. વળી ઘણી

અતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ
અને છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા સ્વતર કાંતવાના તથા વણવાના
મોટાં મકુંચા છે. ભોંયમાં દોટલા નળવેડે લોકને મીઠું પાણી
પૂર પાડવામાં આવે છે. વરાળયંત્રવેડે એ પાણી નદીમાંથી
લાવે છે. શહેરની પાસે નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા-
લાયક છે:—

કાંકરીયું તળાવ, શાહઆલમનો રોજો, માતરભવા-
નીની વાવ, દાદાહરીની વાવ, અડાળજની વાવ, મલે-
કસાબાનનું તળાવ, વટવાનો રોજો, પીરાણાનો રોજો, શા-
હીઆગ મહેલ, હઠીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ક્વારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, વારેજા, જૈતલ-
પુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમ-
તીને સામે કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—
બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, અને કઠોળ છે.

(૫) ધંધુકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૯ ગામ તથા ૧,૨૩,૧૦૭ માણસની વ-
સ્તી છે. આ તાલુકામાં ધંધેજના તાબાનાં આલસા ગામ માત્ર
૧૩ છે, બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. આખા ગૂજરાતમાં એ
મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧. માદર અને ૨.
મીમા. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર
આગળ મળે છે. અહિં એકઠી થયેલી નદીઓ નાગનેશ
તથા ધંધુકા આગળ થઈ એકીકારને મળે છે અને ત્યાંથી ભો-
ગાવામાં બળે છે. ૩. નીલકા. ૪. ઉતાવઝી એ બરવાળા પાસે
વહે છે. એનાં મુખ્ય ગામ.—ધંધુકા એમાં મામલતદાર તથા
સબાડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામસુધરાઈ ખાતું
છે. એમાં ૧૦,૮૪૪ માણસની વસ્તી છે. ધોલેરા બંદરમાં
૧૦,૩૦૧ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી પહેલાં ઉત્તર ગૂજ-

રાતનું ૩ તથા ખીજી માલ પુરેદરા મોકલવામાં આવતો. આ તાલુકામાં વરવાઢા (વસ્તી ૪,૯૯૯), રાણપુર (વસ્તી ૫,૭૨૬) અને ચસ મોટાં ગામ છે. ધોજેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોજેરામાં કસ્ટમ-ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાનું ગાંધી નામે ગામ તાલુકદારનું છે. નીલકા નદી પર આવેલા ભીમનાથમાં આવણુ વદ અમાસને દિવસે મેળો ભરાય છે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાય છે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષ કરીને ધોજેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડે છે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂંટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસવારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ—૩, જુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોઘા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૨૯,૩૭૦ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવન-ગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જ સદણ પાસે નીકળે છે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા ખંદર છે તેમાં ૭,૦૬૩ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન, તથા દાકતર રહે છે. વાઝુકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ—ખાજરી, ૩, અને તલ છે.

(૭) સાળંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૪ ગામ તથા ૭૬,૯૬૪ માણસની વસ્તી

છે. એમાંની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના કોકિરો અને તેમના ભાયાતની છે. સાવરમતી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. રોહર એ એપ્પલા પાસે નીકળીનેઆ તાલુકાની વચમાં થઈને જાયછે. મુખ્ય ગામજાણંદ છે તેમાં ૬,૯૮૪ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલી રોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્વેજ, ગો-ધાવી, ચોરવડોદરા, કાસીદ્રા, વિસલપુર અને મોંડાસર મોટાં ગામ છે. સર્પેજમાં રેન્જે અને તળાવ છે તે જોવાલાયક છે. સાવરમતીને કોઠે કાસીદ્રા છે ત્યાંના ગોળ આપ્પા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધ્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણઝર પાસે સાવરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી ચાલતો ખંખો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જુવાર છે. •

પ્રકરણ ૭ મું.

ગુજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગુજરાતમાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજ ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૫૧,૩૧૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૪૭,૩૭,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથ્થા કર્યાછે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએ છીએ.

(૧) કાઠિઆવાડ એજન્સિ.

કાઠિઆવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાખાનાં અમરેલી અને ઓપ્પા પરગણાં બાદ કરતાં આ

એનજિનિસમાં થુમારે ૨૦,૫૫૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૪૩,૮૯૯ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટા દ્વીપકલ્પ છે, તે વિસ્તારમાં પૂર્વપશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તરદક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૧ કસ્બા અને ૪૩૨૭ ગામ છે. અને ૬૯૦ નિશાળોમાં આશરે ૪૦,૦૦૦ નિશાળીઆ બાલુછે. એની મર્યાદા-ઉત્તરે કુચ્છી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અમિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કુચ્છી અખાત છે. એના રાજ્યકાળનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજ તરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એનજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજ ફોજની ધાવણી અને એનજન્ટસાહેબની કચેરી છે. એનજિનિસના આર પ્રાંત કયાં છે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એનજન્ટ છે.

આર પ્રાંત.	આં પોં એનજન્ટ સાહેબની કચેરી.
૧ જાલાવાડ.	(ઉત્તરમાં) વઢવાણ.
૨ ગોહેલવાડ.	(પૂર્વે) સોનગઢ.
૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં) માળેકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં) રાજકોટ.

આર પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. જાલાવાડમાં ધ્રાંગધ્રું જાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, તે વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે કુટાયા દરબાર છે. સાએક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાડી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. ભાવનગર તથા ગોંડલ દરબારે હાલમાં પોતાને અર્થે રેલવે બાંધીછે તે વઢવાણથી ભાવનગર સુધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાબાના ગામ ધોરાજી સુધી જાયછે. વઢવાણ, લીમડી, ચુડા, રાણપુર, કુંડલી,

ખોરાદ, નિગાલા, ઉજલવાવ, ધોળા, સનસરા, સોનગઢ, સિહોર, વરતેજ, ગઢેચી, ભાવનગર, જાળીઆ, ઢસા, લાઠી, ચીતળ, લુણીધાર, કુકાવાવ, ખાખરીઆ, વાવડી, જોતપુર, જોતલસર, અને ધોરાજી એ રેલવે સ્ટેશનો છે. ધોરાજીથી પોરબંદર સુધી અને વઢવાણથી મોરબી યધ્દને રાજકોટ લગી રેલવે બંધાઈ છે.

સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાબ સાહેબનું છે. ઇસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. ખાટવાના દરબાર એ મના ભાયાત છે. જાફરાવાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહેના નૌકાસેનાપતિ જંગ-જીશના સીધીએ એ મૂલક જીતેલા અને તેના વશજીને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જાડેજ રજપૂતોના શિ-રોમણ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરબી, ધ્રોળ, રા-જકોટ, અને ગોંડળના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચેવચ્ચ, ઝાલાવાડના મધ્યભાગથી તે જૂનાગઢની દક્ષિણ સીમાસુધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજ રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા ને જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધા એવું સંભવે છે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગા-યકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા ધ્રાંગ-દ્રેથી સરધાર અને જસદણ સુધી ગયેલા છે. એ ડુંગરા ઊંચાઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકર્ગીર કે મોરધાર અને લાંબ-ધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેવુંજા છે. એની ઊંચાઈ ૧,૫૦૦ ફુટ એટલે થુમારે

૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર આવક લોકે લાંબો રૂપિઆ ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠ-માં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩,૫૦૦ ફૂટ છે. ૫. વડાં પર્વત બડાંમાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપૂર તથા ભલસાણ સુધી ગયેલો છે તેની ઊંચાઈ ૨,૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ.—૧. માદર જસદણની પાસેના મદાવન કુંગરા-માંથી નીકળી બડાંમાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ૨. જોતુંજી ગીર પર્વતમાંથી નીકળીને જોહેલવાડમાં પા-લીતાણા તથા તલાજ પાસે યદને ખંભાતના અખાતને મળે-છે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માળીઆના સંસ્થાન પાસે યદને કચ્છના રણમાં જાય છે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓઝાન નદી ઉબેણને મળે છે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જેડે સંગમ થાય છે. વળી હાલારમાં કાજો સરધારનો પાસેના કુંગરમાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવે છે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાય છે.

એ એનજિનિસમાં ચાર હાઇસ્કૂલો અને ૧૩ પહેલા અને બીજા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. ગૂજરાતી નિશા-ળા ૧૨૧ છે તેઓમાં ૩૫,૧૯૮ છોકરા ભણે છે. કન્યાશાળા ૫૧ છે તેમાં ૨,૯૫૨ છોકરીઓ ભણે છે. રાજકોટમાં એક ઉદ્યોગશાળા છે. વળી ફેટલાંક છાપખાનાં, માસિક ચોપા-નીઆં, તથા લેખરીઓ છે. રાજકોટમાં બે ટ્રેનિંગ કાલેજો, અને રાજકુમાર કાલેજ છે. ભાવનગર, વઢવાણ, ધ્રાંગદ્રા, ધોરાજી, ખંભાળીઆ વગેરેમાં રૂનાં કારખાનાં છે. સોરઠના ગિરપર્વત મધ્યે તુલશીશ્યામમાં ઊના પાણીનાં ઝરણુ છે.

કપાસ, બાજરી, જીવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે, આ હાલ-

કાઠીઆવાડમાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ધી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઘેર, વગેરે મુંબઈ તથા ખીજાં બંદરે આપે જાય છે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ, તથા પાર્લીતાળા. એ છેલ્લું શ્રાવક-લોકનું છે.

સોરઠમાં વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર તથા જાફરાવાડ; ગોહેલવાડમાં ભાવનગર અને મહુવા; અને હાલારમાં જોડીઆ, બેડી અને સાલયા એ બંદરે છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દરા પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) જાલાવાડ, (૨) ગોહેલવાડ, (૩) ઝંડસર-વૈયા, (૪) વાવરીઆવાડ, (૫) કાઠીઆવાડ, (૬) સોરઠ, (૭) વર્ડા, (૮) હાલાર, (૯) મચ્છુકાંઠો, (૧૦) બોચામંડલ*.

(૧) જાલાવાડ.

નદીઓ.—૧. મોગાવો વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહે છે. ૨. લીમડીનો મોગાવો વોડાદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહે છે. ૩. ફલકુ ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. વાંકાનેર સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ વાંકાનેર આગળ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. ધ્રાંગદ્રું.

ધ્રાંગદ્રું અને હઝવદ.

૨. લીમડી.

લીમડી.

૩. વઢવાણ.

વઢવાણ.

૪. વાંકાનેર.

વાંકાનેર.

૫. થાનલકતર.

લકતર અને થાન.

૬. સાયલા.

સાયલા.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને માટે છે. ખીજા નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પથ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાતે છે.

૭. વૂડા.

વૂડા.

૮. વજાળા.

વજાળા.

એ સિવાય એમાં ખીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨) મોહલનાં.

નદીઓ.—૧. ભાવનગરનો ધાડી. ૨. શેત્રુંજી. ૩. માલણ મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાજ્યલા પાસે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. ભાવનગર.

ભાવનગર, શિહોર, કુંડલા,

મહુવા, વગેરે.

૨. પાલીતાણા.

પાલીતાણા અને ગારિબધ્ધર.

૩. વઘા.

વઘા.

૪. લાઠી.

લાઠી.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ડુંડસરવૈયા.

નદીઓ.—૧. ગડ એ ડાહાને ૫૭ એ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

૧. ઢાઠા.

ઢાઠા.

૨. ગળધોઢ.

ગળધોઢ.

૩. ચોક.

ચોક.

ખીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) ટાવરીધાવાડ.

નદીઓ.—૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી. ૩. ધોઢાદરી. ૪. દુવેળ.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

૧. જાફાવાડ.

જાફાવાડ.

૨. ઢેઢાળ.

ઢેઢાળ.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

- નદીઓ.—૧. શુકભાદર રાણપુર; નાગનેશ વગેરેની પાસે.
૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. અમરેલી (ગાયકવાડી). અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને વીલગઢ. જેતપુર, ચીતલ અને વીલગઢ.
૩. વગસરા. વગસરા.
૪. જસદણ. જસદણ.

એ સિવાય ખીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

• નદીઓ.—ભાદર, વુઝી, બોહાત, સાવઝી, કાંબહીરણ, સામન અને શાંગવડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. જૂનાગઢ. જૂનાગઢ અને વેરાવળ.
૨. કોંડીનાર (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું). કોંડીનાર.
૩. વાટવા. વાટવા.
૪. અમરાપુર. અમરાપુર.

(૭) વર્ડો.

• નદીઓ.—ભાદર નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકલ સંસ્થાન છે.
તેનું મુખ્ય શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

• નદીઓ.—૧. રામવતી લાલપોર તથા છીકારી પાસે.

૨. હંડ જોડી આ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા ખાજીઆ પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. નવાનગર.

નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ,
સ્વંભાઝીઆ.

૨. ગોંડલ.

ગોંડલ અને મોરાજી.

૩. રાજકોટ.

રાજકોટ અને સરનાર.

૪. ધોલ.

ધોલ અને સરપદડ.

૫. ધાપા.

ધાપા.

• એ સિવાય ખીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૯) મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ મોરખી, આખીઆ પાસે. ૨. ઘોડાધ્રાદ એ મોરખી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને આખીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઈને રણને મળે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. મોરખી.

મોરખી.

૨. માઝીઆ.

માઝીઆ.

(૧૦) ઓલામંડલ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે. તેને ફરતો ધણે ઠેકાણે દરિયા આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ દારકા, કચ્છી-ગઢ, આરંમડુ, પોશીતલ્લ, ધીનાકી અને મઠી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાલે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વસ્તી. રાજ્યકર્તાના ઇલિકાવ, નીમજ તથા નિકાસ :—

પહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાબ.	ખાખી મુસલમાન ... ૩,૮૭,૪૯૯
નવાનગરના જામ.	જોડેજી રજપૂત ૩,૧૬,૧૪૭
માવનગરના રાવઝ.	ગોહિલ રજપૂત ૪,૦૦,૩૨૩
ધ્રાંગદ્રાના રાજ.	ઝાલા રજપૂત ૯૯,૧૬૬

બીજો વર્ગ—

મોરબીના ઠાકોર.	જોડેજી રજપૂત ૮૯,૯૯૧
વાંકાનેરના રાજ.	ઝાલા રજપૂત ૩૦,૪૯૧
પાલીતાણાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત ૪૯,૨૭૧
ધોલના ઠાકોર.	જોડેજી રજપૂત ૨૧,૭૭૬
લીમડીના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત ૪૩,૦૬૩
રાજકોટના ઠાકોર.	જોડેજી રજપૂત ૪૬,૫૪૦
ગોંડલના ઠાકોર.	જોડેજી રજપૂત ૧,૩૫,૬૦૪
વઢવાળના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત ૪૨,૫૦૦
જાફરાવાદના સીધી.	હયરી મુસલમાન ૯,૪૦૫

ત્રીજો વર્ગ—

પોરબંદરના રાણા.	જોડવા રજપૂત ૭૧,૦૭૨
વઝાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત ૧૭,૦૧૯
લઘતરના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત ૨૩,૨૦૮
ઘાટવાના વાઘી.	ખાખી મુસલમાન ૧૪,૫૨૪
જસદળના રાજા.	ખાચર કાઠી ૨૯,૦૩૭
સાયલાના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત ૧૬,૯૯૧
ચૂડાના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત ૧૩,૪૯૬

ઓથો વર્ગ—

મૂઝીના ઠાકોર.	પરમાર રજપૂત	૧૯,૮૩૨
ભાઈના ઠાકોર.	ગોહેલ રજપૂત	૬,૮૦૪
વજાણાના મલેક.	મલેક મુસજમાન	૧૫,૮૭૭
નાનાં સંસ્થાનો.	૪,૪૧,૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે*.

ધઉં, ર, ડુંગળી (કાંદા), ખાણુના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, રૈશમી કાપડ, સેનેરી તથા રૂપેરી શીત,

ખાણુના પથરા, આરસ, પરવાળાં, માતી.

ધાન્ય, ર, તેલ, મીઠું, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, ર, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ, ખાણુના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, માટીનાં વાસણ, ખાણુના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, કાળા આરસના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

ર, ધઉં, જીવાર, બાજરી, ખાદી.

જીવાર, બાજરી, ચણા, ધઉં, ખાણુના પથરા.

ર, જીવાર, બાજરી, ધઉં, રોરડી.

ધાન્ય, ર, મીઠું અને સાબુ.

બાજરી, ધઉં, ર, ખાદી, ખાણુના પથરા.

ધાન્ય, ર, રૈશમનાં કપડાં, ખાદી, ખાણુના પથરા.

ધાન્ય, ર, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, ર, અને માટીનાં વાસણ.

ધાન્ય, અને ર.

ધાન્ય, ર, અને માટીનાં વાસણ.

* નંજીશનાં તથા નાકરાવાળાં સોપાને આથે ખંડણી નથી.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય અને રૂ.

૨. પાલણપુર એજન્સિ*.

આ એજન્સિ ગુજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલી જ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૪ કસ્બા, ૧,૧૦૪ ગામ, તથા ૫,૭૬,૪૭૮ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ધણોખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૨૬ નિશાળો છે તેમાં ૧,૭૭૭ નિશાળોઆ ભણેછે. એ એજન્સિમાં બે પહેલા વર્ગની આંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કૂલો તથા એક કન્યાશાળા છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઇશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં બનાસ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે. એની નિકાસ-બાજરી, જીવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, અને ખીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વારાઈ અને શાધનપુરમાં રૂ પેદા થાયછે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવેછે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો બધુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ સરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા સારૂ સાહેબ ફરવા નીકળેછે.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં મગ્યા-નોનાં નામ, નદીબી, સરદહ, કાબા, ને જીવ દડીકત શીખવતી.

અમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના પાલળપુર અને કાકેજ ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે ને બાકીનાં શિર ખંડણી નથી. અં ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર. પાલળપુર. ૪૫૧ પાલળપુર.

અને ડીસા.

રાધનપુર.

૧૫૬

રાધનપુર.

વારાહ.

૮૯

વારાહ.

તેરવાડા.

૧૬

તેરવાડા.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જીલ્લું વર્ણન હવે આવશે. વારાહ સંસ્થાનમાં ૨૧,૩૭૬ માણસની વસ્તી છે ને તે ૭૧૮ રાજને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૮,૮૮૬ માણસની વસ્તી છે. તે બહુચ ઠકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર.

થરાદ અને મોરવાડા.

૧૫૪

થરાદ.

વાવ.

૫૫

વાવ.

સુઝગામ.

૧૬

સુઝગામ.

દેવદર.

૬૬

દેવદર.

ચારચટ તથા સાંતલપુર.

૩૫

થરાદ સંસ્થાન ઠકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૮,૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. મોરવાડામાં ૯ ગામ તથા ૬,૫૦૯ માણસ વસે છે. વાવ સંસ્થાનના ઠકોરના તાબામાં ૨૭,૭૩૫ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠકોરનાં છે. સુઝગામમાં ૧૧,૫૨૧, દેવદરમાં ૨૪,૦૬૧ અને ચારચટ (વસ્તી ૫,૩૩૦) તથા સાંતલપુર (વસ્તી ૧૫,૧૩૬) માં ૨૦,૪૬૫ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠકોર જોડે જ રજપૂત છે તે કુચમાંના અડેસણમાં રહે છે.

(૩) કોળી સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર.

ભામર.

૨૩

ભામર.

કાંકેજ.

૮૨

કાંકેજ.

ભામરમાં ૭,૨૨૨ અને કાંકેજમાં ૪૫,૧૬૪ માણસની વસ્તી છે. કાંકેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ દરવર્ષે ખંડણી આપે છે.

એ સિવાય એમાં ખીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં એ હજાર માણસ વસે છે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોધ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાંબાના પાટણ અને ખેરાળુ ઢાલુકા, પૂર્વે શિરોધ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મેલ લાંબું અને ૪૫ મેલ પહોળું છે. એમાં ૪૫૧ ગામ છે તેમાં ૨,૩૪,૪૦૨ માણસ વસે છે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ. ૫૦,૦૦૦ ખંડણી આપે છે. મુખ્ય તાલુકા ધાનશેર, ડીસા, ધાનેરા, પાથાવાડા અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ.—વનાસ, સરસ્વતી, અને નીમરાલી.

મુખ્ય કસ્ટો.—પાલણપુર. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવાય છે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં ૧૭,૫૪૭ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે. પાલણપુર રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, ખીજું ધાન્ય, શેરડી, થોડું રૂ, અપ્રીણ અને ઇમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને જિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાઈ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૫૬ ગામ છે તેમાં ૯૮,૧૨૯ માણસ વસેછે. એમાં વનાસ નદી ખારી જમીનપર થઈને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણે માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાંછે. વાધેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાધેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસ્બો રાધનપુર. ત્યાંના નવાબ આખી એલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દૈરવાજા છે. એમાં ૧૪,૭૨૨ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી (વસ્તી ૫,૩૦૬) અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે, વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરીછે, અને શૂજરાતમાંથી રૈરામ વણનારાએને તેડાવી રાખ્યાછે.

(૩) મહીકાંઠા એજન્સિ*.

એ એજન્સિ શૂજરાતની ધરિાનકોણમાંછે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મૂલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને એડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧,૦૪૯ ચોરસ મૈલ છે. એમાં

* આ એજન્સિનું વિસ્તારણું વર્ધન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને ઘોડી ફકીકત રીખવવી.

૧૮૧૬ મામ તથા ૫,૧૭,૪૮૫ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧,૪૬,૫૬૭ કોળી છે. એ ગામોમાં ૬૧ નિશાળ છે, તે તેમાં ૩,૭૩૮ નિશાળીઆ ભણે છે. એમાં ત્રણ કન્યાશાળા અને એક તાલુકદારી સ્કૂલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. સાવરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અ-
ખાતને મળે છે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેઘજ, માલપુર, માંડવા, અને ખેડાપાસે થઈ સાવરમતીને મળે છે. ૩. હાથમતી અને ૪. સ્વારી સાવરમતીને મળે છે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માજુમ ધાત્રકને મળે છે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખેદિલી છે તે રૂપાલ પાસે ખારીને મળે છે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જીવાર, ખીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અપ્પીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે એતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવે છે. એ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉમરી પ્રણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહે છે. કોઈકોઈ વાર ઈડર અને ખીજો સ્થળે તે જાય છે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુક-દારી નિશાળો છે. એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલા છે તે ૫૨ ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. કેટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપે છે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેબર માસમાં સામળાળનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડખ-હોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાય છે. એના ૫૯ ભાગ છ ૫૨ ગણામાં આવેલા છે.

૧ નાનીમારવાડ. એમાં ઈડરના મહારાજના, તેના બાયા-તના, દાંતા, માલપુર અને ખીજ રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર એ રેવર રજપૂતાનું છે. એમાં મોહનપુર, રણાસળ, વગેરે ખીજ તાલુકા છે.

૩. સાવરકાંઠો. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા અને ઇલાલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રક કાંઠો. આમલી આરા, ઘોડાસર, સાંડ્યા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. વાલીસી. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને ખીજ મહેવાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટોસળ. જોડાણા, સાંચલ, કટોસણ, મગુના, વગેરે રહિરો છે.

આ પરગણામાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) રૂંડર સંસ્થાન. મહીકાંડા એજન્ડિસમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૬૬ ચોરસ મૈલ તથા તેમાં ૨,૫૮,૪૨૯ માણસની વસ્તી છે. એને અહમદનગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં ઈડરના મહારાજને તામે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસૂત્રી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજ તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈડરના મહારાજને આપવાની ઇંગ્લેન્ડ સરકારે જોધપુરના મહારાજને જરૂર પાડી. રૂંડર એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજના કુટુંબી છે. અહમદનગર, વડાલી, વાગડ, ચોચલા, અને ગાવટ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અપ્પીણ અને સાબુ છે. અહમદનગર પાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળે છે તે ધર ખાંધવાના કામમાં આવે છે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત હકીરોનાં છે. દાંતામાં ૧૨,૫૦૮ તથા માલપુરમાં ૧૪,૦૦૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય થાય છે. માલપુરમાં

ડાંગર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણ-
માંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસરનો
પંદાડ છે તે ઉપર અંબાભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક
જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પાણુ રજપૂત ઠાકોરાનું છે. એમાં
૧૪,૩૯૨ માણસની વસ્તી છે, તથા ખાજરી, મઠ, જીવાર, ઘઉં,
તલ અને કોદા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અખરખની ખાણ છે.

(૪) માલુસણા-સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરાનું
છે. માલુસણામાં ૨,૪૯૪ તથા સતલાસણામાં ૩,૨૬૧ મા-
ણસની વસ્તી છે, તથા ખાજરી, મઠ, જીવાર, ઘઉં અને
શેરડી પાકેછે.

(૫) માળસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરાનું છે તેમાં ૧૩,૨૯૯
માણસની વસ્તી છે. તથા ખાજરી, મઠ, તલ, જીવાર, ઘઉં
નો કોદા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને કામલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરાનાં
છે. ઘોડાસરમાં ૮,૪૦૦ અને કામલીઆરામાં ૧૨,૪૩૭
માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં ખાજરી, ઘઉં,
ડાંગર અને ખીજું ધાન્ય પાકેછે.

૪. રેવાકાંઠા એજન્સિ*.

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉ-
ત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં
સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને આન-
દેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને સુરત જિલ્લો, અને
પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા
પંચમહાલનો થોડાક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦

* આ એજન્સિનું લાંબું ખ્યાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. ખીજી નિશાળોમાં
એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્ટ તથા થોડી હકીકત કરેલી.

મૈલ અને પહેળાઈ ૧૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૭૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૫,૪૩,૪૫૨ માણસની છે. આ એન્જનિસમાં ૩ કસ્બા તથા ૧,૧૦૧ ગામો છે. એમાં ૬૪ નિશાળો છે તેમાં ૪,૭૩૧ નિશાળીઓ ભણે છે. એમાં પાંચ કન્યાશાળા અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. આ એન્જનિસની જમીન ઘણેમરે ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

• મુખ્ય પર્વત.—રાજપીપળા.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. મહી રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંખાતના અખાતને મળે છે. ૨. નર્મદા સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંખાતના અખાતને મળે છે. એ બે નદી સિવાય પુનમ, ગોમ્, ઢાદર, વિશ્વામિત્રી, હરેળ, કરજળ અને બોરે એ નાની નદીઓ છે.

એ એન્જનિસ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહે છે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાય છે. મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં કઢાળા, સંબેલી, માદરવા અને હમીદ એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યા છે. એકનું નામ સંઘેરા મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને ખીજનું નામ વાંઘુ મેવાસ છે.

આ એન્જનિસ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો આયકવાડને કે પંચેજ સરકારને ખંડણી આપે છે.

૭ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) રાજપીપળા.—રેવાકાંઠા એજન્ડિસમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૪૪,૭૫૯ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર નર્મદ છે, તેમાં ૧૦,૭૭૭ માણસની વસ્તી છે, તથા તેમાં રાજ રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. હમારતી લોકો પુષ્કળ થાય છે, તે તેના વેપાર ઠીક ચાલેછે. ૩ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અડીક જડેછે.

(૨) હોઝાડેપુર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૭૧,૨૧૮ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત હાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં હમારતી લોકો અને જુદીજુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) નારીઆ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૬,૮૨૨ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીએને સાથે દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) લુણાવાડા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૫,૪૫૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કસ્બામાં ૬,૦૫૯ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુથ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૫૮,૮૨૨ રહેવાસીઓ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં ખારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને હમારતી લોકો થાયછે.

(૬) ઘાઠાસીનોર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૪૬,૩૨૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકે છે. એના ઉપર અમલ કરતીને નવાળ કહે છે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ધણાં વીખરાતાં અને ખીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાં છે. એના મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ એ ભરૂચ અને ખીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજનિસની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વડોદરા છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહે છે. ખીજા ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયો છે. તેમાં નવસારી, વસ્ત્રાવી, બલેશ્વર, ગળદેવી, તેલારી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજા ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ધોલામંડલ છે. ચોથા ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજનિસ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મેસાળા, કઢી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજનિસના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની બહેણી ખંડણી ઇંગ્રેજ વચ્ચલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડે છે. વળી ખાનદેશમાં વજાપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ્ય ઉપર નજર રાખવા સારું વડોદરા શહેરમાં ઇંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ તથા ફોજ રહે છે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૫૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૨૧,૮૫,૦૦૫ માણસની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક આર્ટસકોલેજ, એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગૂજરાતી નિશાળો સ્થાપી છે. મુંબઈ હલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. સંઘાત સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અમિકોણમાં ગાયકવાડનો મૂલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંભાતનો અખાત અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં બે કસ્બા, ૮૩ ગામ તથા ૮૬,૦૭૪ માણુસની વસ્તી છે. એ તદન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહદારી કુંડમાંથી નવાબસાહેબ બે નિરાગોનું ખર્ચ ચલીવે છે. એ સંસ્થાનનો હાકેમ નવાબ કહેવાય છે. તે મુગલ છે, ને હંગેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાય છે તેમાંથી ભાગ આપે છે. એ સંસ્થાન ખેડાના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી ખોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરે છે. એની રાજધાની સંઘાત મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૬,૦૦૭ માણુસની વસ્તી છે તેમાંના ૮,૦૩૮ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને ખીચું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અશીણુ વગેરે પાકે છે. સૂતરાઉ કાપડ અને રીતરંજી ખંખાતમાં બને છે. કપડવાણુજ વગેરે ઠેકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવે છે. એ પથરા ઘણા વખણાય છે. વરસો વરસ ખંખાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાય છે, તેથી ફરીને દેરાનો વેપાર પડી ભાગતો જાય છે.

૭. પંચમહાલ એજન્સિ.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહે છે તેના તાબામાં નાલ્કોદની તાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહા

લની અંજિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાનો છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩૦ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬,૪૪૦ માણસની છે. એમાં ૫૨ ગામ છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસે છે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકે છે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણુસ ધમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે.

૮. સૂરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સર્ચીંગ, વાંસદા અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કુલેકટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજન્ટ કહે છે. આ એજન્સિમાં એક કર્મચોર તથા ૩૭૪ ગામ છે. એ એજન્સિમાં પહેલા વર્ગની સ્કૂલ એક, છોકરાની નિશાળ ૨૬ છે તેમાં ૧૪૭૩ નિશાળીઓ ભણે છે, અને એ કન્યાશાળા છે તેમાં ૧૨૩ છોકરીઓ ભણે છે.

સર્ચીંગ.

એમાં ૧૯ ગામ છે તેઓ ધણુંકરીને સૂરત જિલ્લાના ચો-રુશી તાલુકામાં વીખરાયલાં છે. એમાં ૧૫,૭૨૧ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, ખાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકે છે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બને છે. એ સંસ્થાનમાં ૧૩ નિશાળો છે તેમાં ૮૯૪ છોકરા ભણે છે. સર્ચી-ણમાં એક લેખરી તથા દવાખાનું છે.

મુખ્ય ગામ સર્ચીંગ છે, તેમાં કિલ્લો તથા મહેલ છે. વળી એક મહેલ લામપુરમાં પણ છે. નવાખના ખાપદાદા જંજીરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને

માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ ખાલુમીઆં તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્લેન્ડે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યા.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવીડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેરા, દક્ષિણે ધરમપુર અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૪,૧૨૨ માણસની છે. એ રજપૂત રાજનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને ધંધિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૨,૪૪૭ માણસની વસ્તી છે. ચીનાર અને કાંચલા મોટાં ગામ છે. એ રાજ્યમાં ૧૧ નિશાળો છે તેમાં ૪૩૨ છોકરા ભણે છે. દવાખાનું, કન્યાશાળા વગેરે ઘણાં શાળાઓ મકાનો છે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પાકે છે. ઇમારતી લાકડું અને સીસમ ધાય છે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેરા, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૧,૦૧,૨૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.—સરેરા, ઘોરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ—ધરમપુર એમાં રાજ રહે છે. એની વસ્તી ૫,૧૭૬ માણસની છે. રોમલુ, આણવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—કોદાળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી, અને ખીજું ધાન્ય. ઇમારતી લાકડાં તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. લોકો સાદી, નળીઆં, ઇંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખ્ખણ) .

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસામાં પણ ઓમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊંજડ રહે છે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. શ્વાનદેશ જિલ્લો.—આખા ઇલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુલિઆ, માલેગામ, અને નન્દુરવાર એ નગરો છે. ધુલિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૯,૯૪૪ ચોરસ મેલ અને ૧૨,૩૭,૨૩૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૃડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાખા અથવા અચ્છંદા પર્વતો. તિજામના મૂલકથી અને જુરે પાડે છે, નૈઋત્ય કોણમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એન્જનિસના મૂલકસહિત) સુરત ઇલાકા, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એન્જનિસ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈઋત્ય કોણ તરફ વહે છે. ગિરધાનદી સદ્યાદિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળે છે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણુંકરીને રસાળ અને ખેડાય છે. કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે. તોપણ તે ઘણુંકરીને વેરાન અને ઊંજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણો ખડખડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં જીલ લોડો રહે છે. મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કોટાળ અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાય છે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કહેા છે અને ૨૩ કસ્બા છે. રૂઢક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુખકની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહાબાદ અને કલકત્તાસુધી જાય છે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સુધી જાય છે.

૨. શ્વાનદેશ એન્જનિસ—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ, પશ્ચિમ ભાગમાં એ એન્જનિસનાં સંસ્થાનો છે. (૧) લાગનો મૂલક, (૨) સુરગળાનો મૂલક અને (૩) મહેવાસી પરગણા.

(૧) ઢાંગનો મૂલક સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૩૧,૨૮૦ માણસની વસ્તી છે. સાત જીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ધણેપર ઢેકાણે ધાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેશાશમાં ઇમારતી લાકડું છે એમાં વિશેષ કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી, એ ત્રણ ભાષા મેળભેળ બોલાયછે. ખીણ ભાગ કરતાં ગુજરાતજોડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગુજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) સુલ્લગણનો મૂલક ઢાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૪,૨૦૫ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઢાંગના મૂલકના નેવો છે; માત્ર ૩૨ એલોનું જ જંગલમાંથી ધણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર એક હિંદુ રાજા (રામુખ) નો અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણાં—એપર ઇ નાપડોનો અમલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૮૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૪,૭૮૫ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ—મહુડાં (એના ફાફળને છે), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે. તોપણ ઢાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સાફ થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને જીલ લોક વસેછે.

૨. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેઠ સંસ્થાન અને ખાનદશ એજન્સી છે. પેઠ મુલક એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૬,૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૭,૮૧,૨૦૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ધણેકરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ધણાં થોડાં છે. ધણેકરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ અંદ પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરથા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઇને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અર્ધ જંગાળના ઉપસાગરને મળેછે. મુખ્ય નિકાસ-કાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સજી અને જુદી જુદી જાતનું કોટાળ. નાશક અને ઇયોલા કસ્બાઓમાં એતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉચ્ચ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. દર બાર વર્ષે સિંદરાશિમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ત્ર્યંબકમાં ભરાયછે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું

મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પદા મદાસ ક્યોંએ તેમાં ૮ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુખ્યથી કલકત્તા સુધી રેલવે જાય છે, તે યાત્રામાં કમુર, અને ઇગતપુરી વચ્ચે થળ ધાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઇને જાય છે.

૪. વેંઠ સંસ્થાન.—એ નારાકના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ છે. નારાક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું સેત્રફળ ૪૫૮ ચોરસ મેલ અને ૫૫,૧૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાડે છે. એ સુસભમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નારાક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં સોલાપુર જિલ્લો અને નૈઋત્ય કોણમાં જીમાનદી પુષ્પા જિલ્લાથી અને જુદા પાડે છે; પશ્ચિમે પુષ્પા અને યાશ્વા જિલ્લા છે. એનું સેત્રફળ ૬,૬૬૬ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૧,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિને ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે જીમાનદીમાં પડે છે.

કેલ્કાંક શહેરમાં ઘણા ભોડાનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાબરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવે છે, અને પચ્છી ધર્ડ, યશ્વા, જુવાર અને તમાકુ પકવે છે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગે છે. ભોડાનો મુખ્ય ખોરાક બાબરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા ક્યોંએ, તેમાં સાત શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા સુસભમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુખ્યથી મદાસ અને દેદરાબાદ સુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઇને જાય છે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું સેત્રફળ ૫,૩૪૮ ચોરસ મેલ અને ૯,૦૦,૬૨૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ધાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહે છે, અને જુનર પાસે ઉત્પન્ન થઇ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ જીમા વહે છે તેને મળે છે. મુખ્યથી મદાસ અને દેદરાબાદ સુધી રેલવે જાય છે તે ભોરધાટ ઉપર થઇ એ જિલ્લાની આરપાર જાય છે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા ક્યોંએ તેમાં ૮ કસબા છે. દરેક કસબામાં

૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મોડામાં મોડું શહેર પુણ્યા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજધાની હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણ્યામાં રહે છે, કેમકે ત્યાંની હવા એ ઋતુમાં સારી હોય છે. શહેર ખૂબ થડમાં મોટી લશ્કરી ધાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—પરિશ્વર પાકમાં જુવાર, ખાજરી, તુવર, તલ, સજી, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાપથી કે રંગી ; રવિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, અથા અને જવ.

૭. સતારા જિલ્લો—એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું સેત્રફળ ૪,૯૮૮ ચોરસ મેલ તથા ૧૦,૬૨,૭૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જુદા પાડે છે. પૂર્વે સાલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સી અને પશ્ચિમે કોડકના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સદાદિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પત્ત થઈ એ જિલ્લામાં વહે છે. કૃષ્ણાનદીની ખીણ શાખા વારંધા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોયના નીરાનદી બીમાને મળે છે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, ખાજરી, ડાંગર, રી, ઘઉં, તુવર, અથા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ, અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા ક્યાં છે તેમાં સતારાસુદ્ધાં ચોદ શહેર છે. પહેલા સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ્ય કરતા.

૮. સતારા એજન્સિ—સતારા નીસખત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજન્ટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	સેત્રફળ.	વસ્તી.
	ચોરસ મેલ.	
પંતસચીવ, ભોરનો જાગીરદાર.	૧,૪૯૧	૧,૪૫,૮૭૬
નિંબાલકર, ફલટનનો જાગીરદાર.	૩૯૭	૫૮,૪૦૨
પંત પ્રતિનિધિ, ઔદનો જાગીરદાર.	૪૪૭	૫૮,૯૧૬
હફલે, જતનો જાગીરદાર.	૮૮૪	૪૯,૪૮૬
કુલ એકંદર	૩,૨૧૯	૩,૧૨,૬૮૦

સતારા જિલ્લાના વાવવ્ય કોથમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તામે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ ધાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી વગેરે પાકે છે.

ખીન્તે સંસ્થાનોમાં ફલદન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઐંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણ અને અગ્નિકોથમાં છે. એમની આસપાસના ઇંદ્રેજી મૂલકમાં નેવો પાક નીપજે તેવા એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાય છે. જત સંસ્થાનમાં સુરોખાર અને લોદું જડે છે અને આળવાની કુલ્લી ખતાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઇલાકાના ખીન્ત ભાગોમાં, તેમાં ધણું કરીને સંસ્થાને પર્વતમાં પણ લોદું જડે છે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસખીવ અને પંત પ્રતિનિધિ પ્રાપ્ત છે અને ખાડીના બે મરાઠા છે.

૯. સોલાપુર જિલ્લો—મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

ખેનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૨૨ ચોરસ મૈલ તથા ૫,૮૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમાની અને સતારા એજન્સિ એની અને ક્લાઈગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે ત્રિજામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. ખારશી તાલુકા સિવાય ખીન્ત ભાગમાં વરસાદ મોટો પડે છે, અને મૂલક ઊંચડ દેખાય છે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા ખોલાય છે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ ખોલાય છે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) ખાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ધઉ અને અથા. મોટા શહેરોમાં ધણા લોડો વણવાનો ધંધો કરે છે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કહે છે તેમાં ૬ કસ્મા છે. દરેક કસ્મામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. ખારશી કસ્મામાં રૂનો વેપાર ટીક આવે છે. હેદરાબાદ જંતે સોલાપુરનો ખોળો વેપાર છે. ખીજું નગર પંદરપુર છે. તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાય છે ત્યારે ધણા લોડો એકઠા થાય છે. મુંબઈથી હેદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂપીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થકને જાય છે.

૧૦. ધકલકોટ સંસ્થાન—એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોથમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયલું છે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે ત્રિજામનું રાજ્ય છે. એની અને ક્લાઈગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૫૮,૦૪૦ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ધણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ટીક આવે છે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, અથા, ધઉ, અખરી, અને કડખ. એ સંસ્થાનમાં ધણા વણકાર રહે છે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડ છે. ત્યાંનો રાજા ભોમલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઇંગ્લેન્ડ અધિકારી ચલાવે છે.

પ્રકાશ ૯ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ધાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ જમીમાં ડાંગર ઊગે એવી કૃષ્ણદ્રુપ જમીન તથા નાળિયેરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેહએ તો અડખચડો અને વિકટ છે. એમાં ખાદ્યમાં તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ધણાં છે. એ પ્રાંત અડખચડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળો હોવાથી ઝાડ-ધણાં ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ધણે કીમતી છે. ગૂંજરાતની દક્ષિણે સુરતથી તે પોર્ટુગીજ તાખાના ગોવા પ્રાંત સુધી કોંકણના વિભાગની હદ ગએલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે :—

વિભાગ.

મુખ્ય શહેર.

૧. થાળા જિલ્લો.

થાળા.

૨. જવાર સંસ્થાન.

૩. કોલાવા જિલ્લો.

અલિવાગ.

૪. જંજિરા સંસ્થાન.

જંજિરા.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.

રત્નાગિરિ.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.

૧. થાળા જિલ્લો.— એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૪૩ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૯,૦૮,૫૪૮ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા ક્યાંછે. એની ઉત્તરે પોર્ટુગીજ તાખાનું દમણ તથા સુરત જિલ્લો, પૂર્વે નારાડ, અદમદનગર અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાવા જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઉત્તરમાં ડાહ્યામાં એની ખૂબી ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ધણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાયેલીછે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમદનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાય છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ધણીખરે સૂકાઈ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાઉંદ કાંઠા ઉપર ખાગાયત પેદાશ પણ થાય છે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિયેર વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોડા માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે. આખા જિલ્લામાં ઘણાં ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાહિબેટમાં છે. એ સિવાય નવ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંદા થાય છે. એક ફાંદો થળધાટ વડી નાશક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાય છે, અને બીજો ભોર ઘાટ થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાય છે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પૂલ ખાંધેલો છે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાહિબેટ બેટ બોલાયલા છે.

૨. જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું સૈન્ય ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪૮,૫૫૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કહેા છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વરી, કેળા, ચણા અને તલ પાકે છે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા ડોળી છે. તે ખાંખક હોવાથી થાણાનો કલેક્ટર મિલકતનો વહીવટ કરે છે.

૩. કોલાવા જિલ્લો.—એનું સૈન્ય ૧,૪૯૬ ચોરસ મૈલ તથા ૩,૮૧,૬૪૯ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કહેા છે. એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંગારી છે; પૂર્વે પંત સમીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો ખુબ જિંઆ છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરી છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોઠણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહ અથવા ચૈલ ખાડી અને દક્ષિણે ખાણકાંડ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સૂધી જિલ્લામાં પ્રસરી છે, તેથી ડાંગર તથા મૂકાં માછલાંનું વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તલ કઢાવવાનો, નાળિયેરના રેસાનાં શરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જ્યાંનંધ માછલાં ઝાલી પરદેશ ખાતે મોકલે છે. એમાંના કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ ઘણાંખરા ભાગ જુદા જુદા ડુંગરોને માર્ગે રેશાવર જાય છે. ચૈલમાં લોડા રેશમ વણવાનો ધંધો કરે છે, તે મોટુંગીઝ લોડે ઘખલ કરેલો કહેવાય છે. એમાંના મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશમાં નાચળી અને વરી નામે અનાજ ઊગે છે. શિયાળાનો પાક એકી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિયેરી અને સોપારીનાં ગાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાય છે. જિલ્લો નાનો છે માટે તીજીરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં આવે છે. એમાં છ શહેર છે તેમાંના દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. અજિરા સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચે આવેલું કાઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૫ ચોરસ મેલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાપા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે પાણકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી અને જુદા પડેલો છે. એમાં આશરે ૭૬,૩૬૧ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જાડરાવાદ પણ છે. એ નવાબ હામી દેશ કે આબિસિનિ આનો સાધી છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહેલો છે. વળી કોલાપાના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહેલો છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વધાય છે.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૨૨ ચોરસ મેલ તથા ૮,૮૭,૦૮૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાપા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાડે એવી જમીન નીચાણમાં છે. પરંતુ ઘણીખરી જમીન વેરાળ છે. એમાં હુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના ટુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ છે. એની ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને ઘેરો તથા ચૂનો પકડવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચળી, વરી, વહી, નાળિયેર, અને સાપારી. એના આઠ તાલુકા ક્યાં છે. વિંગોરલા અને હરથ્થક ખંદર મુખ્ય એમાં પાંચ મોટાં શહેર છે.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૦૦ ચોરસ મેલ છે તથા વસ્તી ૧,૭૪,૪૩૩ માણસની છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને ખેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોમલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે, અને દરેક તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહેલો છે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વરી અને નાળિયેર થાય છે. વળી હરડા થાય છે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ બદાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કૃષ્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થ-

યોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મૂલકને કુર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કુર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કુર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂ પાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી ખડુ સારી થાયછે.

૧. કલાદર્ગી જિલ્લો.—એનું મુખ્ય શહેર કલાદર્ગી છે.

બીમા નદીવડે સોલાપુર અને અક્લકોટથી એ જિલ્લો જુદા પડેલોછે. બીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં દૃષ્ટાને મળેછે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, સુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. બીમા નદી સિવાય દૃષ્ટા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ દૃષ્ટાજોડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચા નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં જાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૭૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૬,૩૮,૪૯૩ માણસની વસ્તી છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, અણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઇંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા સમસામની રાજ્યની રાજધાની વિન્નપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઔરંગઝેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઇમારતો માત્ર અમરાવાદમાં છે, સુખઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાકી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરાજય આવેલાંછે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, સુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે દૃષ્ટા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વેનાં ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલીછે, પરંતુ દક્ષિણે મહાદેવના કુંગરથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૮,૬૪,૦૧૪ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાયછે મરાઠી ભાષા થણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને

કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાય છે. લોકોના મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; ડુંભાર અને મેખીનો ધંધો પણ ચાલે છે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ટીક ચાલે છે. ખેતીની પેદાશમાં કાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ધઉ, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કોળા મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાય છે. એ જિલ્લાના સાત તાલુકા કયાં છે તેઓમાં પે મોંદા કહેવા છે.

૩. કોલાપુર એજન્સિ.—એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલે છે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે દુષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકાંથમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૦,૧૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ ધ લાખ માણસ મરાઠી અને બાકીના કાનડી બોલે છે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવે છે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓના કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાડે છે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને કાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાય છે. થોડુંક રૂ, મરચાં અને કમુંબો થાય છે. સૂતર અને ઊનના નોડો વણાવ થાય છે. માદીનાં વાસણ અને હુદારકામ બને છે. થોડુંક સોદું નડે છે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાખગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ધંબળકરંજના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.—એના જાગીરદારો અસલ પેઢાની આઝા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજને ખંડણી આપે છે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્રેજ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવે છે. એ જાગીરો આઠ છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.	નિકાસ.
સાંગલી.	૧,૯૬,૮૩૨.	આ સર્વ સંસ્થાનામાં જુવાર, ધાત્રી,
જમલિંડી.	૮૩,૯૧૭.	પથ્થા અને ૩ પાકે છે. સાંગલી અને
મિરજ. (વડી શાખા)	૬૯,૭૩૨.	કુરૂંદવાડમાં ડાંગર પથ્થ પાકે છે. અને
મિરજ. (નાની શાખા)	૩૦,૫૪૧.	મિરજમાં શેરડી થાય છે. સર્વ સંસ્થા-
કુરૂંદવાડ. (વડી શાખા)	૩૫,૧૮૭.	નામાં વામથ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે
કુરૂંદવાડ. (નાની શાખા)	૨૫,૮૧૧.	બને છે અને મિરજમાં મારંગી, તંબુરા
મુધોલ.	૫૨,૧૬૩.	વગેરે વાનિજો બને છે.
રામદુર્ગ.	૨૯,૫૭૦.	

કુલ ૫,૨૩,૭૫૩.

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઇંદ્રેજી મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦* માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમલિંડી, મિરજ અને કુરૂંદવાડની જાગીરો પદવંધન વંશના પ્રાણીની છે; મુધોળની જાગીર જોસલે ચોરપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજસાહેબ કહે છે; રામદુર્ગની જાગીર જોરવંશના પ્રાણીની છે. પદવંધન વંશના સરદારોનાં ગામો મધ્યાજ્ઞ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગ્રામ પંદરપુર પાસે જીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુખ્ય ઇલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા ઉપરાત કાનડી ભાષા બોલે છે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.—મુખ્ય રાઉર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઇલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તર બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાશી જિલ્લો, પૂર્વે રૈચૂર રાજાખ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઇલાકાનો બલારી જિલ્લો, દક્ષિણે ગદૈસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૮૨,૭૦૮ માણસની વસ્તી છે.

સલાદિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ અડખપડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વે તરફની જમી કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ટેકાછો ઘૂંટા ડુંગર કે ડુંગરોની દાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મત્રપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગ-ભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માહેલા રૈચૂરની યેલીમેર કૃષ્ણા નદીને મળે છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. લોકોમાં મધ્યા લિંગાયત છે. લોકોના મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા ક્યાં છે તેઓમાં ૧૪

* જૂના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે.

મોઢા કમ્પા છે. સર્વથી મઢીઆતું શહેર હુબલી સુતરાઈ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. માવનૂર જાગીર.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચોરસ મેલ અને ૧૪,૭૬૩ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પઠાણ વંશના મુમલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશ્વાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક ઠેવાથી ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર રૂબરૂબ રાખે છે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવર, ડાંગર, કળી, મગ, નાળિયેર, દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. ઉત્તર કાનડા.—મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યા.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૧૧ ચોરસ મેલ અને ૪,૨૧,૮૪૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મહેસૂરનું રાજ્ય. દક્ષિણે મહેસૂર અને મદ્રાસ ક્ષેત્ર, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્ટુગીઝ તાનાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ધાતની નીચલી જૂમિ અને ધાતની ઉપલી જૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મેલ પટોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ધાતની ઉપર અને દેશનું જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરમોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ઘોષ પડે છે. એમાંનો મોથી ઊંચામાં ઊંચો ઘોષ ૮૯૦ ફૂટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી પ્રજાંડરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલે છે. લોકો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખ્ખા છે. રાણી અને શેરડી પણ પાકે છે. બાગાયત પદ્ધતિમાં નાળિયેર, મોપારી, એળખી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપે છે અને પરદેશમાં મોકલવામાં આવે છે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ ક્યાં છે તેમાં ૭ મોટા કરમ્પા છે. એમાંના કારવાડ, કુંપટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહા-શિયાનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

